

Kadim Türk Şehri Şuşa ve İkinci Karabağ Savaşı'nda Şuşa Muharebesi

The Ancient Turkish City of Shusha and The Battle of Shusha in The Second Karabakh War

Okan Yeşilot¹ , Gülcan İnalçık²

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Okan Yeşilot (Prof. Dr.),
Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum Fakültesi,
Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı,
İstanbul, Türkiye
E-posta: oyesilot@marmara.edu.tr
ORCID: 0000-0002-0798-2364

Gülcan İnalçık (Dr. Öğr. Üyesi),

Marmara Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları
Enstitüsü, Kafkas Dil ve Kültürleri Anabilim Dalı,
İstanbul, Türkiye
ORCID: 0000-0003-3577-6338

Başvuru/Submitted: 21.01.2025

Revizyon Talebi/Revision Requested:
18.02.2025

Son Revizyon/Last Revision Received:
23.02.2025

Kabul/Accepted: 24.02.2025

Atıf/Citation: Yeşilot, O., İnalçık, G. The ancient Turkish city of Shusha and The Battle of Shusha in The Second Karabakh War. *Avrasya İncelemeleri Dergisi - Journal of Eurasian Inquiries* 14, 1 (2025): 125-151.
<https://doi.org/10.26650/jes.2025.1624280>

ÖZ

Karabağ sıradağlarının eteğinde, deniz seviyesinden yaklaşık 1400 metre yükseklikte konumlanan kadim Türk toprağı Şuşa, konumu ve sarp kayalıklarla çevrili yapısıyla stratejik bir merkezdir. 1752'de Panah Ali Han tarafından kurulan Şuşa, Azerbaycan ve Güney Kafkasya'nın kültürel ve sosyo-politik kimliğinde müstesna bir yer edinmiştir. 1756-1823 yılları arasında Karabağ Hanlığı'nın payitahtlığını yapan Şuşa, edebiyata ve sosyal hayata yön veren önemli şahsiyetler yetiştirmiş, kendine özgü tarihi dokusunu korumuştur. 8 Mayıs 1992'de başlayan Ermeni işgali sonucunda Şuşa, Azerbaycan'dan kopararak 28 yıl boyunca işgal altında kalmıştır. 2020'deki İkinci Karabağ Savaşı sırasında gerçekleştirilen ve özel bir operasyon olan "Şuşa Muharebesi" ise şehrin kurtuluşunu sağlamış dahası Karabağ'ın tümünün Azerbaycan'ın kontrolüne geçmesinin önünü açmıştır. Şuşa'nın alınması, Hankendi'nin kuşatılmasına fırsat tanımış; Ermenistan ordusunun direnişini kırarak savaşı sonlandırmıştır. Zaferin bir sembolü olarak 8 Kasım tarihi "Zafer Günü" ilan edilmiştir. Şuşa Muharebesi ile Azerbaycan, Ermenistan'a karşı siyasi, askerî ve manevî üstünlük elde etmiş, Şuşa ise tarihsel rolüne yeniden kavuşmuştur. Bu çalışmada, önce Şuşa'nın tarihi gelişimi incelenecek, ardından 44 gün süren İkinci Karabağ Savaşı ve özellikle Şuşa Muharebesi'nin modern harp tarihindeki önemi ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, İkinci Karabağ Savaşı, Şuşa, Şuşa Kalesi, Şuşa Muharebesi/Operasyonu

ABSTRACT

Located at an altitude of approximately 1,400 meters above sea level at the foothills of the Karabakh mountains, the ancient Turkish village of Shusha is a strategic center due to its position and structure, which are surrounded by steep rocks. Founded in 1752 by Panah Ali Khan, Shusha has secured an extraordinary place in the cultural and socio-political identity of Azerbaijan and the South Caucasus. Serving as the capital of the Karabakh Khanate between 1756 and 1823, Shusha raised important figures who influenced literature and social life, and it attracted attention by preserving its unique historical texture. Because of the Armenian occupation that began on 8 May 1992, Shusha was separated from Azerbaijan and remained under occupation for 28 years. The "Battle of Shusha",

a special operation during the Second Karabakh War in 2020, liberated the city and paved the way for the entire Karabakh to be under Azerbaijani control. The capture of Shusha provided an opportunity for Khankendi to besiege, break the resistance of the Armenian army, and end the war. As a symbol of victory, 8 November was declared "Victory Day". With the Battle of Shusha, Azerbaijan gained political, military, and moral superiority over Armenia, and Shusha regained its historical role. This study first examines the historical development of Shusha and then discusses the 44-day-long Second Karabakh War and, in particular, the significance of the Battle of Shusha in modern military history.

Keywords: Azerbaijan, Second Karabakh War, Shusha, Shusha Fortress, Battle/Operation of Shusha

EXTENDED ABSTRACT

One of the most critical achievements of the Azerbaijani army during the Second Karabakh War (September 27-November 10, 2020) was the liberation of Shusha on November 8, 2020, after 28 years of Armenian occupation. Founded in the 18th century by Karabakh Khan Panah Ali Khan, Shusha is strategically located on a plateau at an altitude of approximately 1,400 meters on the foothills of the Karabakh mountains. Its natural fortress-like features, surrounded by steep cliffs and fortified walls, made it historically difficult to capture militarily. The city holds great value not only for its strategic position but also for the roles it has played in the cultural and socio-political life of Azerbaijan and the South Caucasus.

Shusha became the center of the Karabakh Khanate shortly after its founding in 1752, and despite facing numerous sieges in the 18th century by powerful regional leaders like Muhammad Hasan Khan Qajar and Agha Muhammad Khan Qajar, the city's rugged terrain and well-defended walls thwarted their attacks. By the early 19th century, Russia's expansionist policies led to the abolition of the Karabakh Khanate, but Shusha remained a key administrative center. During this period, Russia's policy of relocating Armenians from Iran and Ottoman lands to Karabakh altered the region's demographic composition, thus laying the seeds for future tensions.

Under Soviet rule, Shusha retained its cultural and tourism significance. However, during the First Karabakh War of 1992, the city was occupied by Armenia, forcing its Azerbaijani Turks to flee. This occupation lasted for nearly 30 years and became a painful wound in Azerbaijani society. Reclaiming Shusha remained a central goal of Azerbaijan's political and diplomatic efforts. The "Four-Day War" in 2016, during which Azerbaijan made military advances in certain areas, reinforced public belief that Karabakh could be reclaimed through military means.

Provocative actions, such as the Armenian leadership's provocative statements like "Karabakh is Armenia, period!" and moving the so-called "parliament" from Nagorno-Karabakh to Shusha, stalled the negotiation process between Azerbaijan and Armenia. On September 27, 2020, Armenia violated the ceasefire by launching intense artillery attacks on the Azerbaijani settlements, igniting the Second Karabakh War. In response, the Azerbaijani army launched a counteroffensive, rapidly liberating strategically important cities, including Fuzuli, Jabrayil, Zangilan, and Gubadli.

A key factor in this success was the use of modern military technology, including Turkish-made Bayraktar TB2 UAVs and Israeli-made kamikaze drones, which played a crucial role in neutralizing Armenian armored units and air defense systems. The Armenian army, relying on traditional Russian defensive strategies, found its defense tactics ineffective against the advanced use of UAVs by the Azerbaijani forces. As the war progressed, reclaiming Shusha, the heart of Karabakh, became critical. Shusha's strategic position dominated the mountainous areas and provided an opportunity to besiege Hankendi and its surroundings. On November 4, 2020, Azerbaijani forces captured the village of Dashalty and brought them to the doorstep of Shusha. Special forces and ground troops performed difficult maneuvers, including climbing steep rocks and engaging in urban combat with light weapons and anti-tank systems. Despite the unfavorable weather conditions, Azerbaijani soldiers managed to neutralize Armenian armored units in street fighting in Shusha.

The intense clashes continued until November 7, when the Armenian forces reinforced their position to defend the city. However, they could not withstand the Azerbaijani army's superior maneuverability and morale. By November 7, much of the city had been captured, and on November 8, Azerbaijani President Ilham Aliyev officially announced the complete liberation of Shusha. This victory forced Armenia to admit defeat, and on November 10, a trilateral communiqué was signed, marking the end of the war. Under the terms of the agreement, Armenia had to withdraw from Aghdam, Kelbajar, and Lachin, ending its approximately 30-year occupation of these territories.

The liberation of Shusha was not only a military triumph but also a cultural and emotional victory for Azerbaijan. The raising of the Azerbaijani flag over this historic city, referred to as the "Jerusalem of Karabakh" by Armenia, symbolized the restoration of Azerbaijan's territorial integrity. President Aliyev declared 8 November as "Victory Day" in honor of this achievement.

Following the victory, a large-scale reconstruction process began in Shusha, which restored historical mosques, fortress walls, and cultural landmarks to preserve the city's original texture. Shusha has since become an internationally recognized cultural hub, earning titles such as the "Cultural Capital of Azerbaijan" and the "Cultural Capital of the Turkic World." It was also named the "Tourism Capital" for 2026 by the Organization of Turkic States. The "Battle of Shusha" remains a critical turning point in the Second Karabakh War, showcasing a high-risk military operation conducted by special forces in challenging terrain. It reinforced Azerbaijan's military, political, and spiritual strength, ensuring Shusha's place in Azerbaijani history.

Geçmişten Günümüze Şuşa Şehri

Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinde bulunan Şuşa şehri, Güney Kafkasya'nın önemli siyasi ve kültürel merkezlerinden biridir. Şuşa, Bakü'ye 373 km, Hankendi'ne 11 km uzaklıkta, deniz seviyesinden yaklaşık 1400 m yükseklikte olup, üç tarafı sarp kayalıklarla çevrili bir dağ platosunda yer almaktadır. Zengin ve görkemli bir tarihe sahip kadim Türk yurdu olan Şuşa şehri aynı adı taşıyan bölgenin de merkezidir.¹ Şehir, XVIII ve XIX. yüzyıllarda bölge ekonomisine büyük katkı sağlamıştır.² Azerbaycan edebiyatı ve sanatının³ simgelerinden biri olması yanında Karabağ'ın merkezinde yer alması, batıdan gelen yolları kontrol edilebilmesi ve Karabağ ile Ermenistan arasında ana ikmal yollarının geçtiği bir noktada bulunması gibi sebeplerle askerî açıdan da stratejik bir öneme sahiptir. Karabağ ve Ermenistan'ı birbirine bağlayan en büyük otoyol olan Laçın Koridoru da Şuşa'dan geçmektedir.⁴

Siyasî, sosyo-ekonomik ve kültürel açıdan tarih boyunca Azerbaycan'ın en önemli bölgelerinden biri olan Karabağ dünya medeniyetinin de en eski merkezlerinden biridir. Tarihte Karabağ bölgesi, Sakalar (İskitler), Hunlar, Göktürkler, Hazarlar, Selçuklular, Moğollar, Timur ve Osmanlı İmparatorlukları gibi devletlere ev sahipliği yapmış ve birçok devletin karargâhı,

- 1 “Şuşa. Obşçaya informatsiya”, Upravlenie Delami Prezidenta Azerbaydjanskoj Respubliki, s. 1, erişim 10.02.2024. <chrome-extension://efaidnbmninnkpcapcglclefindmkaj/https://files.preslib.az/projects/shusha/ru/a1.pdf>
- 2 Şuşa uzun süre Karabağ'ın idari merkezi olmasının yanı sıra XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren ve XIX. yüzyıl boyunca Güney Kafkasya'nın önemli ticaret merkezlerinden biri haline gelmiştir. Başlıca ticaret ve zanaat işletmeleri, şehirde merkezî bir rol oynayan Aşağıbazar ve Meydan olarak adlandırılan bölgede yoğunlaşmıştır. Çok sayıda dükkân ve zanaat atölyesi yanı sıra birkaç kervansaray ve hamam inşa edilmiş ve faaliyete geçirilmiştir. Tüccarlar; Şuşa'ya Derbent'ten altın ve boya, Şeki'den silah ve ipek, Bakü'den yağ ve safran, Nahçıvan'dan tuz ve kumaş; Gence'den meyve ve sebze getirmiştir. Güney Azerbaycan ve İran şehirleri yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu, Rusya, Hindistan ve Avrupa ülkeleri Şuşa'nın ticari ilişkilerinde önemli bir rol oynamıştır. XIX. yüzyılda “Küçük Paris” olarak nitelendirilen Şuşa, bu dönemde ticaret, kültürel hayat ve nüfus yoğunluğu bakımından Tiflis'ten sonra Kafkasya bölgesinin en büyük ikinci şehri konumunda olmuştur. Bk. “Şuşa, XVIII Vek”, *Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin Rəsmi İnternet Saytı*, erişim 11.02.2024, <https://shusha.gov.az/ru/pages/29>; Serdar Yılmaz, “Şuşa'ya Neden Karabağ'ın Kalbi Deniliyor?”, *Akademik Araştırma Enstitüsü*, (10.11.2020), erişim 10.02.2024, <https://akademikarastirma.org/susaya-neden-karabagin-kalbi-deniliyor>
- 3 Şuşa, tarih boyunca edebiyat, müzik, sanat ve mimari açısından zengin bir merkez olmuş, birçok seçkin düşünür, şair ve yazar yetiştirmiştir. Molla Panah Vagif, Kasım Bey Zakir, Hürşudbanu Natavan, Mir Möhsün Nevvab, Feridun Bey Köçerli, Ahmed Ağaoğlu ile Yusuf Vezir Çemenzeminli gibi şair, yazar ve düşünürler Şuşa'da doğmuş ve bu şehirden ilhamla eserlerini kaleme almıştır. Müzisyenleriyle de ünlü bir şehir olan Şuşa, XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında Kafkasya'nın müzik merkezi haline gelmiştir. “Azerbaycan kültürünün beşiği” olarak tanımlanan Şuşa, Cabbar Karyagdioğlu, Han Şuşinski, Murtaza Memmedov/Bülbül, Üzeyir Hacıbeyov, Reşit Behbudov, Niyazi gibi tanınmış Azerbaycan Türkü müzisyenlerin anavatanıdır. Şuşa'da cami ve türbe gibi birçok önemli kültürel anıt da bulunmaktadır. Şehir, “Kafkas sanatının mabedi” ve “Kafkasya konservatuvarı” gibi unvanlarla da nitelendirilmektedir. Doğası, temiz havası ve iyileştirici özellikleri nedeniyle bir tatil beldesi olarak kabul edilmektedir. Bk. “Kulturne Deyateli Şuşı”, *Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin Rəsmi İnternet Saytı*, erişim 11.02.2024, <https://shusha.gov.az/ru/figures?page=2>; Mahmut Resul Karaca, “Ermenistan işgalinden 28 yıl sonra kurtarılan Şuşa, Azerbaycan için bir şehirden fazlası”, *Anadolu Ajansı* (09.11.2020), <https://www.aa.com.tr/tr/info/infografik/20819>; Nazilya Abdullazade, “İstoriya drevnego goroda Şuşa”, *Novoe Vremya* (24.05.2022), <https://www.novoye-vremya.com/ru/posts/detail/istoriya-drevnego-goroda-susa-1653405926>; “O Şuşe”, *Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin Rəsmi İnternet Saytı*, erişim 11.02.2024, <https://shusha.gov.az/ru/pages/16>
- 4 Serdar Yılmaz, “Şuşa'ya Neden Karabağ'ın Kalbi Deniliyor?”, *Akademik Araştırma Enstitüsü*, (10.11.2020), <https://akademikarastirma.org/susaya-neden-karabagin-kalbi-deniliyor>

kışlağı ya da askerî üssü konumunda olmuştur.⁵ Karakoyunluların, Akkoyunluların, Safevilerin ve Karabağ melikliklerin hüküm sürdüğü dönemlerde de bölge stratejik önemini korumayı başarmış, Şuşa da ikmal ve göç yolları üzerinde olması sebebiyle birçok farklı uygarlığın geçiş güzergâhı olmuştur.⁶

Güney Kafkasya bölgesi için XVIII. yüzyıl siyasî açıdan karışık bir dönemdir. Bu dönemde bölge, merkezî otoritenin zayıflamasıyla bir hâkimiyet mücadelesine sahne olmuş; 1747’de Nadir Şah’ın öldürülmesini müteakip Azerbaycan topraklarında hanlıklar birbiri ardına kurulmuştur ki, bu hanlıklardan birisi de Karabağ Hanlığı’dır.⁷ Hanlıkların her biri kendi politikasını izlemiş, ekonomisini geliştirmiş ve kendine bağlı bölgelerin yönetildiği idarî merkezler oluşturmuştur. Karabağ Hanlığı dışında tüm hanlıklar, var olan bir şehrin etrafında inşa edilmiştir.⁸ Kafkasya’nın sosyal ve siyasî hayatında çok karmaşık olaylarla ilişkili olduğu bu dönemde hanlıkların bütünlüğünü sağlamanın en önemli yolu düşman saldırısına direnebilecek güçlü tahkim edilmiş kale-şehirler inşa etmek olmuştur. Bu nedenle müstahkem şehirlerin inşası öncelikle tamamen askerî nedenlerden kaynaklanmıştır. Müstahkem şehirler yaratma ihtiyacı, şehir planlamasının gelişimini önemli ölçüde etkilemiş ve XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan’da başlıca görevi yerel feodal beylerin konutlarının savunmasını sağlamak olan özel bir şehir türünü ortaya çıkarmıştır. Karabağ Hanlığı’nın zikredilen dönemki başkenti kadim Türk toprağı Şuşa da müstahkem bir kale-şehir haline getirilmiştir.⁹

Karabağ Hanlığı’nın 1748 yılında kurulması ve Şuşa’nın başkent ilan edilmesi Karabağ Hanı Penah Ali Han (1748-1763) adıyla bağlantılıdır. Hanlığın ilk idari merkezi 1748’de Bayat

5 Həsənov Bəxtiyar, *Qarabağ Bölgəsi XX Əsrin Əvvəllərində (ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni həyat)*, (Bakı: “İdeal-Print” MMC, 2022), 20.; Telli Korkmaz, “Osmanlı Yönetiminde Karabağ”, *Karabağ-Dünü, Bugünü, Yarını içinde*, ed. O. Yeşilot, B. Gürışık Köksal, 1. bs., (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021), 59-60.

6 Bk. Emine Vildan Özyılmaz, “Geçmişten Günümüze Dağlık Karabağ”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15 /2 (2013), 193-196.

7 Okan Yeşilot, *Ateş Çemberinde Azerbaycan*, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015), 4-5.

8 Boran Aziz, “Karabağnameler’de Şuşa Şehrinin İnşa Tarihi”, *Türk Tarihinin Kadim Şehirleri içinde*, ed. O. Yeşilot, B. Gürışık Köksal, 1. bs., (İstanbul: Selenge Yayınları, 2022), 331.

9 E. V. Avalov, *Arhitektura Goroda Şuşi i Problemy Sohreneniya Ego İstoriçeskogo Oblika*, (Baku: İzd. “Elm”, 1977), 9.

Kalesi¹⁰, 1749'da Terneküt köyü topraklarındaki Şahbulak Kalesi¹¹ olmuştur. Penah Ali Han, Ağdam'da inşa edilen Bayat ve Şahbulak kalelerinin güvenlik açısından elverişsiz, yerleşim alanlarının ve ekilebilir toprakların yetersiz olduğunu düşünerek müstahkem ve stratejik konuma sahip, bölgenin iklim koşulları bakımından elverişli bir yerde yeni bir kale-şehir inşa etmeye karar vermiştir. Penah Ali Han, Şuşa Kalesi'nin inşası için önce çevresine sağlam bir duvar ördürmüş ve derin bir hendek kazdırmıştır. Halkın güvenliğini sağlamak için gerekli çalışmaları yaptırdıktan sonra 1757 yılında başkenti Şahbulak Kalesi'nden yeni inşa edilen Şuşa şehrine taşınmış ve burayı Hanlığın merkezi haline getirmiştir.¹² Şehre ilk başta kurucusuna atfen “Penahabad” adı verilmiş, daha sonra şehir, “Şişo” ve “Şuşa” olarak adlandırılmıştır.¹³ Penah Ali Han kendi adına Şuşa'daki darphanede “Penahabadi” adı verilen gümüş sikkeler bastırmıştır.¹⁴ Azerbaycan edebiyat tarihinde önemli bir yere sahip olan tarihçi Mir Möhsün Nevvab Şuşa kale-şehrinin inşa sürecini şöyle tasvir etmiştir:

(...) Hicrî 1161 (miladî 1748) yılında Azerbaycan dâhil Kafkasya vilayetlerinde ayrı ayrı hanlıklar ortaya çıkıp İran boyunduruğundan kurtuldukları için Penah Han, Bayat'ta bir kale inşa ettirdi. Bir süre sonra bu kaleyi terk ederek hicrî 1165 (miladî 1751) yılında Terneküt'te başka bir kale yaptırdı. Beş yıl o kalede kaldı. Ayanlar Penah Han'ın bu kaleye meraklı olmadığını hissettiler ve Han'a, eğer isterseniz, güzel havası olan, yüksek bir yer var, orada yeni bir kale yaptırabilirsiniz, savunma açısından da uygun bir konumdur, dediler. Penah Han ayanlarıyla birlikte gelip baktığında, buranın yüksek bir yer olduğunu, dört tarafının yüksek kayalar ve dağlarla çevrili olduğunu gördü. Uçan kuşlar dışında ne insan ne de hayvan bu kayalara tırmanıp inemezdi. Buraya ulaşmanın sadece iki yolu var: doğudan ve batıdan. Penah Han, bu yeri beğenerek çok güzel ve müstahkem bir şehir yeri

- 10 Penah Ali Han, 1748 yılında Berde yakınlarında Bayat Kalesi'ni inşa ettirmiştir. Penah Ali Han, ailesi ve mülkünü barındırabileceği güvenli bir yere ve aynı zamanda düşman hanlıklara karşı sağlam bir savunma hattı kurmak ihtiyacı hissetmiş, bu amaçla Bayat Kalesi derin bir hendek içine inşa edilmiş, etrafı yamış tuğladan yapılmış dış duvarlarla çevrilmiş, saray kompleksi içine cami, pazar ve hamam inşa edilmiştir. Böylece Han'ın ailesi Bayat'a taşınmış ve çevre köylerin yanı sıra Tebriz ve Erdebil bölgelerinden birçok zanaatkar Bayat'a göç etmiştir. Ancak Bayat Kalesi uzun süre Han'ın ikametgâhı olarak kalmamıştır. Güçlendirme konusundaki önemli çalışmalarla rağmen yine de düşmana karşı savunmasız olduğu anlaşıncıca Han, yeni bir kale inşa etmek için stratejik olarak daha güvenilir bir yer aramıştır. İkinci kalenin inşası için konum olarak Ağdam'a 10 km uzaklıktaki bir tepenin eteğinde bulunan Terneküt, şimdiki adıyla Şahbulak seçilmiştir. Bk. Avalov, *Arhitektura Goroda Şuşi i Problemi Sohreneniya Ego İstoriçeskogo Oblika*, 10.
- 11 Şahbulak Kalesi, Karabağ topraklarındaki en ünlü abidelerden biridir. Ağdam şehrine 10 km uzaklıkta, Şah Bulak (Pınar) civarında inşa edilmiştir. Burası Karabağ Hanlığı'nın ilk merkezi olan Bayat Kalesi'nden sonra inşa edilen ikinci kaledir. XVIII. yüzyılda Penah Ali Han tarafından inşa ettirilen Şahbulak Kalesi büyük bir kale kompleksinin iç kalesidir. Kalenin etrafına Han'ın emri ile pazar, meydan, hamam ve cami inşa edilmiştir. Kale kompleksi koruyucu duvarlar ve gözetleme kuleleri ile çevrelenmiştir. Duvarların yüksekliği 7, kulelerin yüksekliği ise 8,5 metredir. Kompleksin tek girişi doğu tarafındadır. İkinci Karabağ Savaşı'ndan sonra Şahbulak Kalesi'ne 27 yıl sonra ilk kez Azerbaycan bayrağı dikilmiştir. Bk. Avalov, *Arhitektura Goroda Şuşi i Problemi Sohreneniya Ego İstoriçeskogo Oblika*, 10-13.; “27 yıl sonra Azerbaycan bayrağının dikildiği tarihi Şahbulak Kalesi'nin görüntüleri”, *Sputnik Türkiye* (01.12.2020), <https://sputniknews.com.tr/20201201/27-yil-sonra-azerbaycan-bayraginin-dikildiği-tarihi-sahbulak-kalesinin-goruntuleri-1043326428.html>
- 12 Bk. Aziz, “Karabağnameler”de Şuşa Şehrinin İnşa Tarihi”, 332-342.
- 13 Gülnara Kanbarova, “Şuşa Şehrinin Mahalleleri ve Tarihi Mimari Anıtları”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 43, (Nisan 2017), 17.
- 14 “Şuşa. Obşçaya informatsiya”, 1.

olduğunu söyledi. (...) Hicri 1170 (miladi 1756) yılında Penah Han'ın emriyle bu yerde bir kale inşa edildi ve bu kaleye Penahabad Kalesi adı verildi. Şimdi bu kaleye Şuşa Kalesi deniyor. Zamanla bu kale gelişerek şehre dönüştü.¹⁵

Şuşa kale-şehrinin inşası için belirlenen bölge askerî-stratejik açıdan oldukça önemli bir konumdadır. Penah Ali Han, Şuşa'yı askerî açıdan güçlendirmek için sadece doğal savunma hatlarını kullanmakla kalmamış, aynı zamanda bir dizi güçlü yapı da inşa ettirerek şehrin savunma kabiliyetini güçlendirmiştir. Penah Ali Han şehrin kuzey kısmına surlar ve surlarla birlikte bölgeyi koruyacak, nöbetçi askerlerin bulunacağı kuleler inşa ettirmiştir. Çevredeki araziye kontrol eden bir konumda bulunan, Azerbaycan mimarlığının en güzel eserlerinden biri olan Şuşa Kalesi ile dış dünya arasında bağlantı sağlayan dört kale kapısı inşa edilmiştir. Bu kapılardan Gence, Ağoğlan ve Erivan kapıları günümüze kadar ulaşmıştır. Kuzeye, Gence'ye bakan ana kapı "Gence Kapısı"¹⁶ olarak adlandırılmıştır. Gence Kapısı, Şuşa Kalesi'ni Gence şehri ve Karabağ Hanlığı'nın Çilebörd mahalı ile birleştirmekteydi. Bu sebeple "Çilebörd Kapısı" olarak da adlandırılmaktaydı. Gence, 1805 yılında Rusya İmparatorluğu'na bağlandıktan ve "Yelizavetpol" olarak yeniden adlandırıldıktan sonra bu kapıya "Yelizavetpol Kapısı" da denmiştir. Diğer kapılara kıyasla günümüzde daha iyi durumdadır. Kalenin batı tarafındaki "Revan Kapısı" ya da "Halfalı Kapısı" ise Şuşa'yı Halfalı köyü ve Revan (Erivan) şehrine bağlıyordu. Diğer kapılardan farklı olarak her iki tarafı da simetrik olarak iki katmanlı savaş kuleleriyle güçlendirilmişti. Kalenin doğu tarafındaki bir diğer kapı ise "Muhtar Kapısı", "Tophane Kapısı" veya "Şuşakent Kapısı" olarak da bilinen "Ağoğlan Kapısı"dır.¹⁷

Şehrın en eski mahallesi olan Aşağı Mahalle (Tebriqli), Penah Ali Han döneminde inşa edilmiştir. Çukur, Kurdlar, Culfa, Seyidli, Kuyular, Merdinli ve Hacı Yusufli gibi küçük mahallelerden oluşan Aşağı Mahalle'nin nüfusunu Tebriz ve Erdebil'den gelen zanaatkarlar oluşturmuştur.¹⁸ XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren şehrin nüfusu hızla artmış ve Şuşa, Azerbaycan'ın stratejik ve ekonomik açıdan önemli şehirlerinden biri haline gelmiştir. Penah Ali Han'ın oğlu İbrahim Halil Han döneminde (1763-1806) Gence kapısındaki yüksek bir tepe üzerinde "İç Kale" inşa edilmiştir. Kalenin içinde bir divanhane, iki büyük konak ve ek binalar yapılmıştır. Daha sonra Hanlık, Saatli, Köçerli, Mamayı, Hoca Mercanlı, Demirci, Hamam önü, Teze gibi mahallelerden oluşan ve "Yukarı Mahalle" olarak adlandırılan Şuşa'nın ikinci mahallesi bu dönemde kurulmuştur. Bir yamaçta bulunan mahallenin yoğun bir şekilde ağaçlarla kaplı olması sebebiyle konut inşası için uygun hale getirilmesi gerekmiştir. Şuşa'nın güvenliğini sağlamak amacıyla Gargarçay nehrinin her iki kıyısında, şehirden 25 km uzaklıkta

15 Mir Möhsün Nəvvab, *1905-1906-cı illərdə Erməni – Müsəlman Davası*, (Bakı «Azerbaycan» Nəşriyyatı, 1993), 5.

16 Gence Kapısı, Şuşa Devlet Tarihî ve Mimari Koruma Alanı'nın bir parçasıdır.

17 Aygül Uçar, Vefa Kurban, "Şuşa Yukarı Gövhər Ağa Camii", *Sanat Tarihi Dergisi*, 32/2, (Ekim 2023), 1005.; Məhərrəm Zülfüqarlı, *Şuşa: Müxtəsər Tarix (1752-2022)*, (Bakı: CBS Polygrafic Production, 2022), 11; "Şuşa qalası", Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin Rəsmi Internet Saytı, erişim 10.02.2024, <https://shusha.gov.az/az/thingstodo/32>

18 "Şuşa. Period Hanstv", *Upravlenie Delami Prezidenta Azerbaydjanskoy Respubliki*, chrome-extension://efaidnbmnnnibpajcpgclefindmkaj/https://files.preslib.az/projects/shusha/ru/a2.pdf, 2.

Askeran Kalesi¹⁹ de inşa edilmiştir.²⁰

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Şuşa defalarca saldırıya uğramasına rağmen ele geçirilememiş ve bu yönüyle zaptedilemez bir kale-şehir olduğunu kanıtlamıştır. 1757'de Muhammed Hasan Han Kaçar, 1760'ta Fetali Han Afşar ve 1795'te Ağa Muhammed Han Kaçar gibi dönemin önde gelen siyasileri Şuşa'yı alamamıştır. Penah Ali Han ve İbrahim Halil Han döneminde deneyimli Azerbaycan Türkü ustalar tarafından inşa edilen savunma yapıları düşman saldırılarının püskürtülmesinde önemli rol oynamıştır.²¹

XVIII. yüzyılın sonu XIX. yüzyılın başında Rusya'nın Güney Kafkasya'da özellikle Azerbaycan'da işgalci faaliyetleri hızlanmış, yaklaşık yarım asır güçlü bir yönetim sergileyen İbrahim Halil Han, Rusya'nın yayılmacı politikası karşısında direnç gösterememiştir. 1805'te İbrahim Halil Han ve Rusya'nın Kafkasya birliklerinin başkomutanı General P. D. Sisianov, Kürekçay Anlaşmasını imzalamıştır. 1822 yılında Karabağ Hanlığı lağv edilmiş ve idari-toprak yönetim sisteminde yapılan düzenlemeyle Karabağ'ın yönetim merkezi Şuşa olarak kalmıştır. 1840 yılında yapılan idari düzenlemede ise Güney Kafkasya iki büyük idari-bölgesel birime (Gürcistan-İmeretiya Guberniyası ve Hazar Bölge İdaresi) bölündüğünde, eski Karabağ vilâyeti, Azerbaycan'ın büyük bir bölümünü kapsayan Hazar Bölge İdaresi'ne dâhil edilmiştir. Hazar Bölge İdaresi de kendi içinde "uyezd" adı verilen yedi kazaya bölünmüş ve bu kazalardan biri olan Şuşa, Karabağ'ın yönetim şehri olmaya devam etmiştir. Özetle Karabağ Hanlığı, 1805'ten 1867'ye kadar önce hanlık, sonra vilâyet, sonra da Şuşa adıyla "kaza"ya dönüştürülmüş, 1867 yılında da Yelizavetpol Guberniyası'na bağlanmıştır.²²

Rusya, 1820'lerin sonlarından itibaren sistematik olarak Ermenileri, Azerbaycan Hanlıklarının topraklarına yerleştirme politikası uygulamaya başlamış, bu durum bölgedeki demografik dengeyi önemli ölçüde değiştirmiştir. 1823 yılında Karabağ'da 600 köyden 450'sinde Azerbaycan Türkleri, 150'sinde ise Ermeniler yaşamakta idi. 1828-1832 yıllarında Rus yetkililer büyük iskân projesini gerçekleştirerek İran ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenileri Karabağ da dâhil olmak üzere bölgeye yerleştirmiştir. Böylece Şuşa'daki Ermeni ailelerin sayısı 2.000'e yükselirken, Azerbaycan Türkü ailelerin sayısı 1.600'e düşmüştür.

19 Askeran Kalesi, Şuşa şehrinden yaklaşık 25 km uzaklıkta Azerbaycan'ın Hocalı kasabasının Askeran yerleşiminde, Gargarçay nehri kıyısında yer almaktadır. 1758-1760 yıllarında Penah Ali Han'ın oğlu Mehralı Bey tarafından kurulan Kale, Karabağ Hanlığı'nın savunmasında özel bir rol oynamıştır. Kalenin duvarları nehir taşından yapılmıştır. Duvarlar 9 m yüksekliğe ve 2 m kalınlığa kadar çıkmaktadır. 1810 yılında Rus-İran savaşı (1804-1813) sırasında, Rusya ve İran arasındaki barış görüşmeleri 18 gün boyunca Askeran Kalesi'nde yapılmıştır. Hanlıkların Rusya İmparatorluğu tarafından lağv edilmesiyle Askeran Kalesi savunma değerini yitirmiş ve terk edilmiştir. Hocalı'nın 1992 yılında Ermenistan tarafından işgali sırasında kale tahrip edilmiştir. Kale, 2 Ağustos 2001'de yerel öneme sahip bir mimari anıt olarak devlet tesciline alınmıştır. Erişim 16.02.2024, <https://qarabag.com/askeranskyaya-krepost/>

20 "Şuşa. Obşçaya informatsiya", 2.; "Şuşa. Period Hanstv", 3.

21 "Şuşa, XVIII Vek"

22 Bk. Hayri Çapraz, "Rusya İmparatorluğunun Güney Kafkasya İdari Düzenlemelerinde Karabağ (XIX. Yüzyıl)", *Karabağ-Dünü, Bugünü, Yarını* içinde, ed. O. Yeşilot, B. Gürışık Köksal, 1. bs., (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021), 11-33; Zülfüqarlı, *Şuşa: Müxtəsər Tarix (1752-2022)*, 35.

1828-1832 yılları arasında Şuşa'daki Ermeni nüfusu %27,5'ten %44,9'a yükselmiştir.²³ 1897'de Rusya İmparatorluğu'nun ilk genel nüfus sayımı verilerine göre, Şuşa'nın toplam nüfusu 25.881 kişidir. Ermeniler 14.420 kişi ile toplam nüfusun yarısından fazlasını oluşturmaktadır.²⁴ Şuşa bölgesinin ise toplum nüfusu 138.771 kişi iken, Ermeniler 73.953 kişi ile nüfusun yarısından fazlasını oluşturmaktadırlar.²⁵

Çarlık Rusya döneminde hızla büyüyen Şuşa, Yelizavetpol Guberniyası'nın Gence'den sonra ikinci büyük şehri haline gelmiştir. Rusya'da 1905 yılında gerçekleşen olayların sonucunda merkezî hükümetin bölgeler üzerindeki kontrolünü kaybetmesi, Azerbaycan'ın diğer şehirlerinde olduğu gibi Şuşa'da da Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri arasında çatışmalara yol açmıştır. Bu çatışmalar 1917-1920 yıllarında daha yoğun bir şekilde devam etmiştir. Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyeti kurulana dek Şuşa, dört defa (1895, 1905, 1918, 1920) Ermeniler tarafından işgal edilmiştir.²⁶ Mart 1920'de şehirdeki Ermeni ayaklanması Müsavat birliklerinin sert müdahalesiyle bastırılmıştır. Bu ayaklanmanın bastırılması 10.000'den fazla Ermeni'nin Şuşa'yı terk etmesiyle sonuçlanmıştır. Sovyet döneminde şehrin etnik yapısında önemli bir değişiklik olmamıştır.²⁷ 1979 yılında Şuşa bölgesinin toplam nüfusu 16.019 kişidir. Bu dönemde bölgenin nüfusunun %18'i Ermeniler (2.881 kişi), %80,9'unu Azerbaycan Türkleri (12.955 kişi) oluştururken, Şuşa şehrinin toplam nüfusunun %13,1 ile Ermeniler, %85,5 ile Azerbaycan Türkleri oluşturmaktaydı.²⁸ 1989 Sovyet nüfus sayımı sırasında bölge sakinlerinin %98'i Azerbaycan Türklerinden müteşekkildi.²⁹

XVIII. yüzyıldan itibaren tipik bir Azerbaycan Türk şehri olarak şekillenen Şuşa, 1992 yılında Ermeniler tarafından işgal edilene kadar tarihî görünümünü korumuştur. Ermeniler, 1991'de başlattıkları saldırılarla önce Hankendi'ni işgal etmiş, 26 Şubat 1992'de Hocalı kasabasında büyük bir katliam gerçekleştirmiştir. 8 Mayıs 1992'de ise Şuşa işgal edilerek Dağlık Karabağ tamamen işgal altına alınmış ve Azerbaycan Türkleri'nin kültürel ve tarihî mirası yok edilmiştir. İşgalden önce 20.000'den fazla Azerbaycan Türkü'nün yaşadığı Şuşa'ya işgal sonrasında Ermeniler yerleştirilmiştir.³⁰ Şuşa'nın kaybedilmesi Azerbaycan için büyük bir

23 Farid Şafiyev, "The Paramount Significance of Shusha", *Liberated Karabakh* içinde, ed. Fariz İsmailzade and Damjan Krnjević Mišković, (Azerbaijan: Ada University Press, 2021), 211.

24 *Pervaya Vseobşçaya Perepis Naseleniya Rossiyskoy Imperii 1897 g. (Şuşinskiy Uyezd-G. Şuşa)*, erişim 14.02.2024, http://web.archive.org/web/20110604053100/http://demoscope.ru/weekly/ssp/emp_lan_97_uezd.php?reg=397

25 *Pervaya Vseobşçaya Perepis Naseleniya Rossiyskoy Imperii 1897 g. (Şuşinskiy Uyezd-ves)*, erişim 14.02.2024, http://web.archive.org/web/20110511063818/http://demoscope.ru/weekly/ssp/emp_lan_97_uezd.php?reg=396397

26 1918 yılında Karabağ'da Şuşa merkezli olarak gerçekleştirilmesi planlanan Ermeni işgaline karşı alınan önlemler için bk. Zeynep Akarslan, "Azərbaycan Gazetəsinə Göre Karabağ'ın Son Günləri", *ETÜT Dergisi*, 9, (2024), 76-85.

27 Tural Həsənqarayev, "Azad Şuşa (birinci hissə): Qələbəyə gedən yol", *Topchubashov Center* (08.11.2021), <https://top-center.org/az/analytics/3252/free-shusha-part-one-way-to-victory>

28 *Şuşinskiy Rayon (1979 g.)*, erişim 15.02.2024, <http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/shusha79.html>

29 Francis Farrell, "The battle for Shusha: the cauldron of generational pain at the heart of the Nagorno-Karabakh war", *New Eastern Europe*, (12.11.2020), <https://neweasterneurope.eu/2020/11/12/the-battle-for-shusha-the-cauldron-of-generational-pain-at-the-heart-of-the-nagorno-karabakh-war/>

30 "Şuşa. Obşçaya informatsiya", 5.

kayıp olarak algılanmıştır. Bu nedenle Azerbaycan, 1994-2020 yılları arasında Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki tüm müzakerelerde yerel nüfusun Şuşa'ya geri dönmesini her zaman kilit bir koşul olarak öne sürmüştür.³¹

XX. yüzyılın 70'li yıllarında ve 80'li yılların ilk yarısında Azerbaycan'ın eski Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev döneminde Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin ekonomik ve kültürel gelişimine ayrı önem verilmiş ve Şuşa'nın kalkınması için bir dizi özel kararname kabul edilmiştir. Şehrin tarihî anıtları restore edilmiş, yeni müzeler oluşturulmuş, çok katlı konut ve idari binalar inşa edilmiştir. 4 Kasım 1976'da Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi ve Azerbaycan SSC Bakanlar Kurulu, “Şuşa tatil beldesinin daha da geliştirilmesi alanındaki önlemler hakkında” bir kararname kabul etmiştir. 10 Ağustos 1977 tarihli bir diğer kararla da Şuşa, tarihî-mimari rezerv alanı ilan edilmiş ve Devlet Tarihî-Mimari Rezervi kurulmuştur.³² Haydar Aliyev, Şuşa'yı “Bu, Azerbaycan halkının, atalarımızın yarattığı büyük bir anıttır. Şuşa, sadece Şuşa halkı için değil, tüm Azerbaycanlılar için aziz şehir, aziz kale, aziz anıttır” sözleriyle tanımlamıştır.³³

2020 yılında yaşanan İkinci Karabağ Savaşı'ndan sonra Şuşa'nın tarihî imajını yeniden canlandırmak, eski ihtişamına kavuşturmak ve kültürel yaşamını yeniden başlatmak ayrıca Azerbaycan'ın asırlık zengin kültürünün, mimarî ve şehircilik sanatının parlak bir incisi olarak uluslararası arenada tanıtmak amacıyla şehirde restorasyon ve yeniden inşa dönemi başlamış, şehrin gerçek tarihî imajına kavuşması için yeni projeler hayata geçirilmiştir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in 7 Mayıs 2021 tarihli kararnamesiyle Şuşa, Azerbaycan'ın “Kültür Başkenti” ilan edilmiştir.³⁴ 15 Haziran 2021'de Şuşa'da, Cumhurbaşkanı Aliyev ve Recep Tayyip Erdoğan tarafından “Azerbaycan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti Arasında Müttefiklik İlişkilerine Dair Şuşa Deklarasyonu” imzalanmış ve Erdoğan, Şuşa'da en kısa zamanda Türk başkonsolosluğu açılacağı müjdesini vermiştir.³⁵ Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 3 Şubat 2022'de kabul edilerek yürürlüğe giren bu bildiri, iki dost ve kardeş ülke arasındaki kültürel, siyasî, ekonomik ve askerî ilişkileri stratejik ortaklık temelinde değerlendirmektedir.³⁶ Şuşa Deklarasyonu 22 Haziran 2021'de Şuşa Devlet Rezerv Dairesi'nin kurulmasına ilişkin bir kararname imzalanmıştır. Şuşa'nın Azerbaycan halkı için tarihî önemi, yüksek kültürel ve manevi değeri dikkate alınarak, 5 Ocak 2022'de 2022 yılının “Şuşa Şehri

31 Emin Qasimov, “Şuşanın azad edilməsi”, *Respublika*, (29.11.2022), <https://respublika-news.az/az/news/susanin-azad-edilmesi>

32 “Şuşa. Obşçaya informatsiya”, 3-4.

33 “28 yıl sonra işgalden kurtarılan Şuşa, Azerbaycan için bir şehirden fazlası”, *TRT Haber* (09.11.2020), <https://www.trthaber.com/haber/dunya/28-yil-sonra-igalden-kurtarilan-susa-azerbaycan-icin-bir-sehirden-fazlasi-529165.html>

34 Reşad Memmedov, “Görüş-Türk dünyasının kültür başkenti: Şuşa”, *Anadolu Ajansı* (02.05.2022), <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/gorus-turk-dunyasinin-kultur-baskenti-susa/2577988>

35 “Türkiye Şuşa'da başkonsolosluk açacak”, *TRT Haber* (15.06.2021), <https://www.trthaber.com/haber/dunya/turkiye-susada-baskonsolosluk-acacak-588621.html>

36 O. Yeşilot, Z. Akarslan, G. İnalçık, *Dünden Bugüne Zengezur*, (İstanbul: Nobel Yayınları, 2024), 122.

Yılı” ilan edilmesine karar verilmiştir.³⁷ 31 Mart 2022’de Bursa’da düzenlenen Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı üyesi ülkelerin Kültür Bakanları Daimi Konseyi toplantısında Şuşa, 2023 yılı için “Türk Dünyası Kültür Başkenti” olarak seçilmiştir.³⁸ 22 Nisan 2022’de Şuşa’da Dünya Azerbaycanlıları 5. Kurultayı³⁹; 21-23 Temmuz 2023’de ise Aliyev’in katılımıyla “4. Sanayi Devrimi Çağında Yeni Medya” konulu Şuşa Global Medya Forumu düzenlenmiştir.⁴⁰ Ekim 2023’te İran’ın Erdebil şehrinde gerçekleştirilen Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT), 2026 yılının “Turizm Başkenti” olarak Şuşa’yı ilan etmiştir.⁴¹

İkinci Karabağ Savaşı ve Öncesinde Yaşananlar

Sonuçları milyonlarca Azerbaycan Türkü’nün hayatını ciddi şekilde etkileyen Ermenistan-Azerbaycan çatışmasını, XX. yüzyılın en trajik çatışmalarından biri olarak değerlendirmek mümkündür. Bilindiği üzere Azerbaycan Türkleri 1905-1906, 1918-1920 ve 1948-1953 yıllarında öz yurtlarından sürülmüştür. İkinci Dünya Savaşı sonrası 1948-1953 yılları arasında 150.000’den fazla Azerbaycan Türkü, Ermenistan SSC topraklarındaki öz yurtlarından topluca göçe zorlanmıştır. 1980’lerin sonunda Ermenistan’ın Azerbaycan’ın tarihî toprakları üzerinde açık toprak iddiaları, etnik temelli provokasyonlar ve terör eylemleriyle başlayan çatışmalar, Azerbaycan’a yönelik askerî bir saldırıyla sonuçlanmıştır.⁴²

Birinci Karabağ Savaşı sonucunda topraklarının %20’sini kaybeden Azerbaycan, 1994 yılında imzalanan Bişkek Protokolü sonrasında işgal güçlerinin Azerbaycan topraklarından koşulsuz olarak çekilmesini öngören Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi kararlarının uygulanmasını sağlamak amacıyla Ermenistan ile çeşitli uluslararası yapılar bünyesinde uzun soluklu diplomatik müzakereler yürütmeye gayret etmiştir. Fakat 2020 yılına kadar geçen yaklaşık 30 yıllık farklı müzakere süreçlerinde taraflara çözüm önerileri sunulsa da tüm girişimler sonuçsuz kalmıştır. Ermenistan’ın askerî-siyasi yönetimi tarafından 2019 yılından bu yana yapılan kışkırtıcı açıklamalar ve atılan provokatif adımlar müzakere sürecini kasıtlı olarak baltalamıştır. Bununla birlikte, Ermenistan, niyetinin Azerbaycan topraklarını işgal etmek olduğunu tavır ve söylemleri ile her seferinde göstermiştir. Nisan 2016’da yaşanan “Dört Gün Savaşı”nda Azerbaycan ilk kez stratejik topraklarının küçük bir kısmını geri alarak

37 “Azerbaycan’da 2022 Şuşa Yılı İlan Edildi”, *Avrasya İncelemeleri Merkezi* (05.01.2022), <https://avim.org.tr/tr/Bulten/AZERBAYCAN-DA-2022-SUSA-YILI-ILAN-EDILDI>

38 “2023 Türk Dünyası Kültür Başkenti Şuşa düzenlenen Açılış Töreni ile bayrağı devraldı”, *TÜRKSOY* (12.05.2023), <https://www.turksoy.org/haberler/2023-turk-dunyasi-kultur-baskenti-susa-duzenlenen-acilis-toreni-ile-bayragi-devraldi>

39 “Dünya Azerbaycanlıları 5. Kurultayı yapıldı”, *TRT Avaz* (22.04.2022), <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrasyadan/dunya-azerbaycanlilari-5-kurultayi-yapildi/626293c601a30a38741f23dd>

40 “Şuşa Global Medya Forumu Düzenlendi”, *TÜRKSOY* (25.07.2023), <https://www.turksoy.org/haberler/susa-global-medya-forumu-duzenlendi>

41 Haydar Şahin, “Azerbaycan’ın geçen yıl özgürleştirdiği Şuşa, Ekonomik İşbirliği Teşkilatı’nın 2026 “Turizm Başkenti” oldu”, *Anadolu Ajansı* (22.04.2022), <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycanin-gecen-yil-ozgurlestirdigi-susa-ekonomik-isbirligi-teskilatinin-2026-turizm-baskenti-oldu/3008708>

42 O. Yeşilot, “Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1991-2021)”, *Karabağ-Dünü, Bugünü, Yarını*, ed. O. Yeşilot, B. G. Köksal, 1. bs., (İstanbul: Selenge, 2021), 165-182.

askerî üstünlük kazanmış ve Azerbaycan halkına Karabağ'ın savaş yoluyla geri alınabileceğini göstermiştir.⁴³

Ermenistan eski Savunma Bakanı David Tonayan'ın Mart 2019'da ABD'de resmî bir ziyarette “yeni topraklar için yeni bir savaş” çağrısında bulunması⁴⁴; Ağustos 2019'da Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan'ın Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'ın ayrılmaz bir parçası olduğunu “Dağlık Karabağ Ermenistan'dır, nokta!” sözleriyle beyan etmesi⁴⁵ ve Mayıs 2019'da Şuşa'yı ziyaret ederek halay çekmesi⁴⁶; 31 Mart ve 14 Nisan 2020'de Dağlık Karabağ'da “sözde Cumhurbaşkanlığı ve Parlamento seçimlerinin” yapılması; 21 Mayıs 2020'de sözde seçimin galibi Arayik Harutyunyan'ın göreve başlama törenini Şuşa'da gerçekleştirmesi, Eylül ayı içerisinde parlamentonun Şuşa'ya taşınması kararının alındığını ve taşınmanın işgalin 30. yıldönümü olan Mayıs 2022'de gerçekleşeceğini duyurması⁴⁷ gibi provokatif eylem ve açıklamalar Azerbaycan'ın barışçıl ve kalıcı çözüme yönelik çabalarını tamamen sekteye uğratmıştır.

Bu eylemlerin bir devamı olarak, 12 Temmuz 2020'de Ermenistan silahlı kuvvetleri yaklaşık 30 yıldır işgal ettiği toprakların dışında bulunan Tovuz'a ağır silahlarla bir saldırı gerçekleştirmiştir.⁴⁸ 23 Temmuz 2020'de Ermenistan Savunma Bakanlığı Sözcüsü Şuşan Stepanyan, Rusya ile Ermenistan'ın ortak bölgesel hava savunma sistemi tatbikatı yaptığını duyurmuş ve tatbikatın amacının “keşif ve silahlı insansız hava araçlarına (SİHA) karşı mücadele yöntemlerinin incelenmesi” olduğunu belirtmiştir.⁴⁹ Bunu Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri ve Türk Silahlı Kuvvetleri'nin katılımıyla Azerbaycan'da Eylül başına kadar süren bir dizi askerî tatbikat izlemiştir. Ağustos 2020'de Ermenistan silahlı kuvvetlerine bağlı bir sabotaj ve keşif grubu temas hattının Goranboy bölgesi yönünde sabotaj girişiminde bulunmuş ancak alınan önlemler sonucunda sabotaj grubu kayıplar vermiş ve grubun komutanı Üsteğmen Gurqen Alaverdyan esir alınmıştır.⁵⁰ Ağustos 2020 sonunda Ermenistan Başbakanı'nın eşi Anna Hakobyan'ın Azerbaycan'ın işgal altındaki topraklarında yasadışı olarak düzenlenen askerî

43 A. Asker, Z. G. Özpinar, “Azerbaycan'ı Zafere Götüren Büyük Taarruz: 44 Günlük Savaşın Anatomisi”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 10 (1), (2021), 86.

44 Y. Sadiyev, “David Tonoyan Bu Cür absurd və sərsəm bəyanatlarla...” - müdafiə nazirliyi”, *Modern.az İnformasiya Agentliyi* (30.03.2019), <https://modern.az/az/news/196285>

45 “Artsah-eto Armeniya, i toçka” - promer-minister Armenii”, *JAMnews* (05.08.2019), jam-news.net/ru/арцах-это-армения-и-все-премьер-ми/

46 “Paşinyan stantseval ot duşi s professionalnimi tantisorami v Şuşi”, *Verelq* (09.05.2019), <https://verelq.am/ru/node/46567>

47 “Prezident Artsaha: natsionalnoe sobranie mojet bit pereneseno v Şuşi”, *News.am* (21.05.2020), <https://news.am/rus/news/580083.html>

48 “Karabağ'da özgürlük savaşının fitilini ateşleyen Tovuz şehitleri ölümlerinin 1. yılında anılıyor”, *Anadolu Ajansı* (14.07.2021), aa.com.tr/tr/dunya/karabagda-ozgurluk-savasinin-fitilini-atesleyen-tovuz-sehitleri-olumlerinin-1-yilinda-aniliyor/2304433

49 “Ermenistan ve Rusya ortak askerî tatbikat başlattı”, *Euronews*, (23.07.2020), <https://tr.euronews.com/2020/07/23/ermenistan-ve-rusya-ortak-askeri-tatbikat-baslatt>

50 Ruslan Rehimov, “Azerbaycan, sabotaj girişiminde bulunan Ermeni komutanların bulunması için İnterpol'e başvurdu”, *Anadolu Ajansı* (10.09.2020), <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycan-sabotaj-girisiminde-bulunan-ermeni-komutanlarin-bulunmasi-icin-interpol-basvurdu/1968981>

tatbikatlara katıldığını kamuoyuna açıklamasıyla durumun gerginliğini zirveye çıkarmıştır.⁵¹ İlham Aliyev, 17 Temmuz 2020'den Eylül ayına kadar askerî kargo uçaklarıyla Ermenistan'a 1.000 tondan fazla askerî teçhizat nakledildiği bildirmiştir. 25 Eylül 2020'de ise İlham Aliyev, BM Genel Kurulu'nun 75. oturumunda Ermeni provokasyonları sonucunda Azerbaycan Türkü askeri personelin ve 76 yaşındaki bir sivilin hayatını kaybettiğini ve sivil altyapıda ciddi hasar meydana geldiğini dile getirmiştir.⁵² Yaşanan bu olaylar sonrasında 27 Eylül 2020'de Azerbaycan Cumhurbaşkanı Yardımcısı ve Cumhurbaşkanlığı İdaresi Dış Politika Dairesi Başkanı Hikmet Hacıyev, Ermenistan silahlı kuvvetlerinin ateşkesi ağır bir şekilde ihlal ettiğine ilişkin bir açıklama yapmıştır. Aynı gün Ermenistan silahlı kuvvetlerinin geniş çaplı provokasyonu ve cephe hattında bulunan Azerbaycan ordusu mevzilerinin ve yerleşim yerlerinin büyük kalibreli silahlar, havan topları ve çeşitli kalibrelerdeki topçu birlikleriyle yoğun bir şekilde bombalanması sonucunda Azerbaycan ordusu, Ermenistan ordusunun muharebe faaliyetini önlemek ve sivil halkın güvenliğini sağlamak amacıyla tüm cephe boyunca karşı saldırı operasyonu başlatma kararı almıştır.⁵³

Azerbaycan halkının “Vatan Muharebesi” olarak adlandırdığı İkinci Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan büyük başarılar elde etmiştir. Başlangıçta bir dizi köyü ve stratejik köprüyü işgalden kurtaran Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri, 22 Ekim'de Karabağ'ın güneyindeki Azerbaycan-İran sınırında tam kontrolü ele geçirmiş⁵⁴ ve 23 Ekim'de Ermenistan'dan yakıt, mühimmat ve askerî takviye akışını engellemesi açısından önemli bir otoyol olan Laçın Koridoru'na doğru ilerlemeye başlamıştır.⁵⁵ Azerbaycan, askerî sevkiyat hareketini engellemek için gün boyunca Ermeni ordusuna topçu, havan topu ve güdümlü füzelerle karşı operasyon yürütmüştür. Türkiye'den yeni silahlar tedarik eden Azerbaycan ordusu, Aras vadisinin tamamını kontrol altına almış ve kuzeye, Karabağ'ın merkezindeki ormanlara doğru ilerlemiştir. Azerbaycan'ın Karabağ'a karşı son teknoloji ürünü bir askerî operasyon başlatmasını sağlayan en önemli güç kaynağı Türkiye'nin silah tedariki, stratejik planlaması, komuta ve askerî personel eğitimine destek vermesi olmuştur. Türkiye'den alınan İHA ve SİHA'lar Azerbaycan ordusunun Ermeni işgaline son vermesinde kilit rol oynamış ve savaş sahasında en etkili silahlardan biri olmuştur. Bayraktar TB2 insansız hava araçlarının yardımıyla Azerbaycan, yaklaşık 1 milyar dolar değerindeki Ermeni askerî teçhizatını imha etmiş, İHA ve SİHA'lar hem Ermeni teçhizatına ve insan gücüne

51 “Vtoraya Karabahskaya Voyna”, <https://www.virtualkarabakh.az/ru/post-item/52/2871/ikinci-karabag-savasi.html>, Erişim Tarihi: 21.02.2024.

52 “İlham Aliyev vıstupil na obščih debatah v videoformate 75-y sessii Generalnoy Assamblei OON”, (24.09.2020), <https://president.az/ru/articles/view/40937>

53 “44 dnya, kotorie potryasali mir”, *Yeni Müsavat* (27.09.2021), https://musavat.com/ru/news/44-dnya-kotorye-potryasali-mir_832435.html?d=1

54 “Aliyev zayavil o vzyatii granitsy s İranom v Karabahe pod polnıy”, *Ria Novosti* (22.10.2020), <https://ria.ru/20201022/granitsa-1581048960.html>

55 “Den pamyati pogibşih za osvobojdienie Rodiny otmeçayut v Azerbaydjane”, *Sputnik Azerbaydjan* (27.09.2023), <https://az.sputniknews.ru/20230927/den-pamyati-pogibshikh-za-osvobozhdenie-rodiny-otmechayut-v-azerbaydzhane-459002311.html>

karşı hassas saldırılar için hem de keşif amaçlı kullanılmıştır.⁵⁶ Savaş sırasında insansız hava araçlarının özellikle SİHA ve kamikaze dronelerinin kullanımı, Ermeni ordusu üzerinde ciddi bir yıkıma neden olmuş, İHA'ların elde ettiği hedef istihbaratı ile Ermeni ordusunun stratejik unsurlarına topçu ve balistik füzeler ile etkili saldırılar gerçekleştirilmiştir.⁵⁷

Azerbaycan'ın güneydeki başarılı taarruzu savaşın sonucunu belirlemiş ve 4 Ekim'de Cebail, 17 Ekim'de Fuzuli, 20 Ekim'de Zengilan, 25 Ekim'de Gubadlı işgalden kurtarılmıştır. 8 Kasım'da ise iki taraf için stratejik önemi olan Şuşa'nın işgalden kurtarılması savaşın gidişatı için bir dönüm noktası olmuştur. Rusya'nın eski Dağlık Karabağ temsilcisi ve AGİT Minsk Grubu eski eşbaşkanı Büyükelçi Vladimir Kazimirov, Şuşa'nın büyük önem taşıdığını ve buranın kontrolünün Dağlık Karabağ çatışmasında Azerbaycan'ın elinin güçlenmesi anlamına geldiğini dile getirmiştir.⁵⁸ Şuşa zaferinin ardından 70'in üzerinde köy daha işgalden kurtarılmıştır. 8 Kasım tarihi Azerbaycan tarihine “Zafer Günü” olarak geçmiştir. Şuşa'nın işgalden kurtarıldığının açıklanması Azerbaycan'da büyük bir sevinçle karşılanmış, Aliyev ulusa sesleniş konuşmasında sevincini şu sözlerle dile getirmiştir:

“8 Kasım 2020 Azerbaycan tarihinde ebedi olarak yaşayacak. Bu bizim şanlı zaferimizin günüdür. Bugün Azerbaycan bayrağı Şuşa'da dalgalanıyor. 28 yıl sonra Şuşa'da ezan sesi duyulacak. 28 yıldır işgal altında olan Şuşa'nın Azerbaycan tarihinde hususi bir yeri var. Şuşa, sadece Azerbaycan'ın değil, tüm Kafkasya'nın incisidir.”⁵⁹

Şuşa'nın işgalden kurtarılmasının ardından 9 Kasım'da Azerbaycan Cumhuriyeti Savunma Bakanlığı, Şuşa'da Azerbaycan bayrağının dalgalandığını açıklamıştır. Bu tarihten itibaren Şuşa tekrar bağımsız bir Türk yurdu olmuştur. Şuşa üzerindeki kontrolün kaybedilmesi Ermenistan'ı fiili bir teslimiyeti kabul etmeye itmiştir. 10 Kasım'da İlham Aliyev, Nikol Paşinyan ve Vladimir Putin çatışma bölgesinde tüm askerî operasyonların tamamen durdurulmasına ilişkin üçlü bildiri imzalamıştır. Bu bildiri doğrultusunda Ermenistan ordusu 20 Kasım'da Ağdam'dan, 25 Kasım'da Kelbecer'den ve 1 Aralık'ta Laçın'den çekilmiştir.⁶⁰

Modern Harp Tarihinde Şuşa Muharebesi

Şuşa'nın ele geçirilmesi, 44 gün süren İkinci Karabağ Savaşı'nın kilit noktası olmuştur. Şuşa, şehri üç taraftan çevreleyen sarp kayalıkları ve bir zamanlar Karabağ Hanlarının kalesi olan şehrin kapılarına giden tek dik yolu ile doğal kale konumundadır. Geniş bir manzaraya ve

56 “Vtoraya Karabakhskaya Voyna”, <https://www.virtualkarabakh.az/ru/post-item/52/2871/ikinci-karabag-savasi.html>, Erişim Tarihi: 20.02.2024.

57 İrem Köker, “Dağlık Karabağ: İHA ve SİHA'ların rolü ne oldu, Azerbaycan'a nasıl avantaj sağladı?”, *TRT Haber* (12.10.2020), <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54917938>

58 “Aliyev yayavil o vzyatii pod kontrol goroda Şuşa v Karabahe”, *Ria Novosti* (09.11.2020), <https://ria.ru/20201109/shusha-1583673707.html>

59 “Şuşa kenti Ermeni işgalinden kurtarıldı”, *TRT Haber* (09.11.2020), <https://www.trthaber.com/haber/dunya/susa-kenti-ermeni-isgalinden-kurtarildi-529151.html>

60 Ruslan Rehimov, “Azerbaycan ordusu Dağlık Karabağ'daki savaşta 2 bin 802 şehit verdi”, *Anadolu Ajansı* (21.12.2020), <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/azerbaycan-ordusu-daglik-karabagdaki-savasta-2-bin-802-sehit-verdi/2084100>

dağlık araziye sahip bir tepenin üzerinde yer alan Şuşa, Karabağ bölgesinin kontrolü için ideal bir savunma bölgesidir. Şuşa uzun zamandır Azerbaycan'ın kültür başkenti olmakla birlikte, neredeyse son 30 yıldır “sözde Dağlık Karabağ Cumhuriyeti” tarafından kontrol edilmekte idi. İkinci Karabağ Savaşı sırasında Şuşa'nın merkezi Ermeni birliklerinin en yoğun olduğu yerdı. Burası binlerce asker ve onlarca topçu birliği tarafından savunuluyordu. Şehrin bu kadar güçlü bir şekilde savunulmasının nedeni stratejik önemi idi. Şuşa üzerindeki hâkimiyet Karabağ'ın tüm dağlık kesiminin kontrolünü sağlamak anlamına geliyordu. Azerbaycan ordusunun stratejik öneme sahip bu toprakları geri almak için İkinci Karabağ Savaşı sırasında gerçekleştirdiği Şuşa muharebesi de topçu birliklerinin kullanılmadığı, sadece hafif silahların kullanıldığı askerî özel bir operasyon olarak tarihe geçmiştir.⁶¹

Azerbaycan ordusu 7 Ekim'de Karabağ'da Fuzuli, Cebrail ve Hovend'e bağlı altı köyü kontrol altına alarak temas hattını geçmeyi başarmıştır. Cebrail şehrinden ilerleyen Azerbaycan ordusu 9 Ekim'de Hadrut ve 10 köyü işgalden kurtarmıştır.⁶² Hadrut'un ele geçirilmesinden sonra Azerbaycan ordusu 15 Ekim'de kuzey yönünde operasyonlara başlamıştır. 16 Ekim 2020'de İlham Aliyev, verdiği bir röportajda Azerbaycan ordusunun ana hedefinin Şuşa'yı ele geçirmek olduğunu dile getirmiştir:

“Biz tüm topraklara doğru gidiyoruz. İşgal altındaki toprakların her karışı, her şehri bizim için değerlidir, bizim için yerlidir. Benim için bütün köyler ve şehirler aynı derecede değerlidir. Ama siz de çok iyi biliyorsunuz ki Şuşa, Azerbaycan halkının kalbinde özel bir yere sahiptir. Burası bizim tarihî şehrimizdir, kadim kültürümüzün beşiğidir. Şuşa, Azerbaycan halkına çok yetenekli ve seçkin şahsiyetler kazandırmıştır. Elbette Şuşa olmadan görevimiz yarım kalacaktır.”⁶³

17 Ekim'de Fuzuli ve bölgeye bağlı Kocaahmedli, Çimen, Cavarlı, Pirahmedli, Musabeyli, Işıklı ve Dedeli köyleri Azerbaycan ordusu tarafından kontrol altına alınmıştır.⁶⁴ 21 Ekim'de Fuzuli, Cebrail ve Zengilan bölgelerinde 22 köy daha işgalden kurtarılmıştır. Ekim ayı sonunda Şuşa'ya 5 km mesafede çatışmalar yaşandığı bildirilmiştir. Şuşa, çatışmanın başından beri bombardıman altında olmasına rağmen 29 Ekim'de şehir yakınlarında ciddi bir çatışma patlak vermiştir. Hem Laçın hem de Hadrut'tan Şuşa'ya yaklaşan Azerbaycan ordusunun yarattığı tehdidin farkında olan Arayik Harutyunyan 29 Ekim'de Ermeni halkına şu sözlerle seslenmiştir:

“Tıpkı 1992'de zafer yürüyüşümüzün Şuşa'nın kurtarılmasıyla başladığı gibi, bugün de zafer yürüyüşümüz Şuşa'nın savunulmasıyla bağlantılıdır. Düşman buradan sadece birkaç km uzakta, en fazla 5 km. Düşmanın nihai hedefi Şuşa'yı ele geçirmek, ona hâkim olmaktır.”

61 “Bitva za Şuşu: Voennaya spetsoperatsiya, k kotoroy gotovilis godami”, 5 Kanala (13.07.2021), <https://www.5.ua/ru/myr/bytva-za-shushu-voennaia-spetsoperatsiya-k-kotoroi-hotovylys-hodamy-249417.html>

62 “Azerbaydjan zayavil o kontrole nad ryadom naselennih punktov v Karabahe”, RIA Novosti (09.10.2020), <https://ria.ru/20201009/karabakh-1579059686.html>

63 “İlham Əliyev Türkiyənin “A Haber” televiziya kanalına müsahibə verib”, (16.10.2020), <https://president.az/az/articles/view/43250>

64 “Aliyev zayavil o vzyatii Azerbaydjanom pod kontrol goroda Fizuli v Karabahe”, RIA Novosti (17.10.2020), <https://ria.ru/20201017/azerbaydzhan-1580239300.html>

Dedikleri gibi: Şuşa'ya sahip olan Karabağ'a da sahip olur. Hepimizin bu noktanın farkına varmasını ve bunu sadece sözlerle değil, aynı zamanda Şuşa'nın savunmasına doğrudan katılarak gerçekleştirmesini istiyorum. (...) Elbette bu bir panik konuşması değil, tam tersine. Zafere daha önce hiç olmadığı kadar inanıyorum. Birkaç gün içinde cephede bir atılım yapmalı ve düşmanı Şuşa kapılarında cezalandırmalıyız. Hepimiz birleşelim ve birlikte savaşalım.”⁶⁵

1 Kasım'da Azerbaycan ordusu ile Ermeni ordusu arasında Şuşa'nın 5 km güneyinde, Yevlah-Hocalı-Laçın otoyolunun yakınında bulunan Daşaltı'nda ciddi bir çatışma yaşanmıştır. Azerbaycan ordusu iki gün süren çatışmalardan sonra 4 Kasım'da Karabağ'ın can damarı olan Şuşa'nın kapısı Daşaltı'yı işgalden kurtarmıştır.⁶⁶ Nahçıvan Özel Kuvvetleri'nden Albay Tehran Mensimov bölgede yaşanan çatışmayı şu sözlerle dile getirmiştir:

“Şuşa'ya giden yol açık olmadığı için orada ağır ve şiddetli çatışmalar oldu. Düşman bütün kuvvetlerini o bölgeye çekmişti. Mayınlı bölgelerdeki insan gücü kaybını önlemek ve zaman kazanmak için yeni bir hedef aldık. Emrim altında 3 tugay daha vardı. Özel kuvvetlere gerekli koşulları sağlamak için Daşaltı bölgesini kontrol altına almamız ve oradaki düşman kuvvetlerini imha etmemiz gerekiyordu. Bu arada özel kuvvetler Şuşa'ya girecekti. Onlar ormanı geçip Şuşa'ya girene kadar savaşmak ve düşmanı tüzerimize çekmek zorundaydık. O gün şehitlerimizin kanı pahasına hedefe ulaştık ve 4 Kasım'da Daşaltı'yı işgalden kurtardık. Takip eden günlerde sayısız düşman karşı saldırısını püskürttük. Nahçıvan Özel Kuvvetleri'nin bu savaşlardaki cesaretini vurgulamak istiyorum.”⁶⁷

Azerbaycan ordusu, 4 Kasım'da stratejik Şuşa-Laçın yolunun bir kısmının ardından Çanakçı köyünün kontrolünü ele geçirmiştir. Ermenistan ordusu yolu açmak için derhal bölgeye birlikler göndermişse de Azerbaycan ordusu mevzilerini savunmayı başarmıştır. 6 Kasım'da Azerbaycan ordusu dört kasaba, üç köy ve 200'den fazla yerleşim biriminin kontrolünü ele geçirerek Şuşa'ya girmeyi başarmış ve şehir içerisinde ağır sokak çatışmaları yaşanmıştır.⁶⁸ Azerbaycan ordusu kalan Ermeni birliklerinin takviye edilmesini önlemek amacıyla daha fazla engelleme pozisyonu ve pusu alanı kurmuştur. 6 Kasım'da Azerbaycan ordusu gruplara ayrılarak şehrin batı kesimindeki çeşitli noktalardan Şuşa'ya doğru ilerlemeye başlamıştır. Ermeni birliklerinin mevzilerinin çoğunun bulunduğu Şuşa-Hankendi yönündeki grupların Şuşa'daki Ermenilere yardım etmesini önlemek için kara birlikleri şehrin dış mahalleleri boyunca hem doğudan hem de batıdan kuzeye doğru eşzamanlı olarak saldırıya geçmiştir. Azerbaycan ordusu 6 Kasım akşamı Şuşa'nın batı kesiminde Ermeni ordusunun direnişini kırmış ve şehre girmiştir. Sadece hafif taşınabilir silahlar taşıyabilen Azerbaycan ordusu roket güdümlü bomba atarlar ve

65 “Prezident Artsaha prizval vseh obyedinitstva i zaşçitit Şuşi”, *News.am* (29.10.2020), <https://news.am/rus/news/610505.html>

66 “Azerbaycan ordusu, Şuşa eksenindeki Daşaltı bölgesini kontrol altına aldı”, *Haberler.com* (03.11.2020), <https://www.haberler.com/guncel/azerbaycan-ordusu-susa-eksenindeki-dasalti-13711713-haber/>

67 “Tehran Mənsimov: “Şuşanın azad olunmasında Naxçıvan xüsusi təyinatlılarının müstəsna xidmətləri olub”, *Femida.az* (6.11.2020), <https://femida.az/az/news/145955/tehran-mensimov--susanin-azad-olunmasinda-naxcivan-xususi-teyinatlilarinin-mustesna-xidmetleri-olub-musahibe>

68 “V Baku zayavili, çto vzyali pod kontrol bolee 200 naselennih punktov”, *Ria Novosti* (6.11.2020), <https://ria.ru/20201106/kontrol-1583358099.html>

tanksavar güdümlü füzeler kullanarak Ermeni ordusunun şehirde konuşlandığı çok sayıda zırhlı aracını (T-72 tankları ve BMP-2 piyade savaş araçları) imha etmiştir.⁶⁹

7 Kasım'da sisli hava bölgeyi etkisi altına almıştır. Bu durum Azerbaycan ordusunun savaş boyunca kendilerine büyük avantaj sağlayan havadan gözlem ve saldırı araçlarını kullanmasını önemli ölçüde sınırlamıştır. Kötü hava koşulları TB2 Bayraktar insansız hava araçlarının kullanılmasını engelleyerek Ermeni ordusunun şehir içindeki karşı saldırılarda zırhlı araçlarını en üst düzeyde kullanmasına imkân sağlamıştır. Olumsuz koşullara rağmen Azerbaycan ordusu yerlerinde kalarak Ermenilerin karşı saldırılarını püskürtmüş ve tekrar saldırı pozisyonuna geçmiştir.⁷⁰ Savunma Bakanı Albay General Zakir Hasanov yaşananları şu sözlerle özetlemiştir:

“Ancak biz memleketimizi toprakla vurmadık. Bu da tabii ki operasyonu gerçekleştirmemizi zorlaştırdı. O sırada hava sisliydi. Dolayısıyla Şuşa muharebesinde insansız hava araçlarını bile kullanamıyorduk, keşif yapmak da zordu. Şuşa civarındaki operasyonlarda topçu kullandık ama memleketimizi ve tarihi eserlerimizi topçuyla vurmadık. Şuşa muharebesinde mühendis-tahkimat birliklerimizin kısa sürede inanılmaz bir iş çıkardığını, kısa sürede yol aldıklarını vurgulamak isterim. Bu durum Ermeniler için çok etkisi yarattı. Şuşa'ya farklı bir yönden asıl saldırımızı bekliyorlardı. Güçlerini ayrı bir yerde yoğunlaştırmışlardı.”⁷¹

Güçlü bir saldırı grubunun oluşturulmasına rağmen Azerbaycan ordusu şehrin içinde ilerleyebilmiş, ağır çatışmalardan sonra Ermeni ordusunun direnişi 7 Kasım günü öğle saatlerinde kırılmış ve Binbaşı Gündüz Safarlı'nın birliği Şuşa Şehir İdaresi binasına Azerbaycan bayrağını çekmiştir. Böylece 7 Kasım gecesi Azerbaycan ordusu Şuşa'nın büyük bir bölümünü kontrol altına almayı başarmıştır. 8 Kasım'da Azerbaycan ordusu Şuşa'da tamamen kontrolü ele geçirmiştir.⁷²

Şunu belirtmek gerekir ki, Azerbaycan ordusu başta Türk yapımı Bayraktar TB-2 ve İsrail yapımı Harop/Harpy kamikaze insansız hava araçları olmak üzere diğer insansız hava araçlarını kullanarak çok sayıda Ermeni kısa menzilli amfibi uçaksavar füze sistemi olan 9K33 OSA ve 9K35 Strela-10 SAM'ını imha etmiştir. Ermeni ordusu zorlu bir arazide ağır tahkim edilmiş savunma mevzilerine, balistik füzeler ve kademeli savunma yoluyla ezici ateş gücüne öncelik veren Rus doktrinlerine güvenmiştir.⁷³ Azerbaycan ise askeri kapasitesinin gelişmesine büyük

69 Tural Həsənarayev, “Azad Şuşa (birinci hissə): Qələbəyə gedən yol”, *Topchubashov Center*, (08.11.2021), <https://top-center.org/az/analytics/3252/free-shusha-part-one-way-to-victory>.

70 John Spencer and Harshana Ghooorhoo, “The Battle Of Shusha City And The Missed Lessons of The 2020 Nagorno-Karabakh War”, *Modern War Institute* (14.07.2021) <https://mwi.westpoint.edu/the-battle-of-shusha-city-and-the-missed-lessons-of-the-2020-nagorno-karabakh-war/>

71 “Müdafiə naziri Zakir Həsənov Şuşa əməliyyatından danışdı”, *Huquq.az* (26.07.2021), <https://www.e-huquq.az/az/news/xeberler/32122.html>

72 Tural Həsənarayev, “Azad Şuşa (birinci hissə): Qələbəyə gedən yol”, *Topchubashov Center*, (08.11.2021), <https://top-center.org/az/analytics/3252/free-shusha-part-one-way-to-victory>.

73 Can Kasapoğlu, *Hard Fighting in The Caucasus: The Azerbaijani Armed Forces' Combat Performance and Military Strategy in The 2020 Nagorno-Karabakh War*, Center For Strategic Research, No 18, (February 2021), s. 3.

önem vererek sahip olduğu zengin doğalgaz ve petrol yataklarındaki kaynaklar karşılığında Rusya, Türkiye ve İsrail'den satın aldığı modern ağır silahlar ile ordusunu güçlendirmiştir.⁷⁴ Azerbaycan, ordusunun savaş kabiliyeti, bilgi üstünlüğü, modern silahları kullanabilme becerisi ve insansız hava araçlarının teknolojik üstünlüğü sayesinde işgal altındaki topraklarını geri alarak büyük bir zafer elde etmiştir.

Sonuç

Kadim bir Türk yurdu olan Şuşa, Azerbaycan'ın millî kimliği ve bağımsızlık mücadelesinde önemli bir rol oynamıştır. Özellikle XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesi sırasında birçok kez Ermenistan tarafından işgale uğramış ve bölgedeki Türk nüfus öz yurtlarından zorla göçe zorlanmıştır. Azerbaycan ve Ermenistan arasında uzun süredir devam eden bir ihtilafın merkezindeki şehrin stratejik konumu, Karabağ'ın kontrolü üzerinde önemli bir etkiye sahiptir ve bölgedeki siyasi dinamiklerde belirleyici bir rol oynamıştır. 2020 yılında yaşanan İkinci Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan ordusunun özel bir askerî operasyonla Şuşa'yı geri alması, hem askerî hem de sembolik bir zafer olarak büyük bir öneme sahiptir. Bu zafer, Azerbaycan'ın bölgedeki egemenliğini güçlendirmiş ve Karabağ'ın statüsü üzerinde belirleyici bir etki yaratmıştır.

İkinci Karabağ Savaşı'nın en zorlu operasyonlarından biri olan Şuşa muharebesi, modern harp tarihinde şehirlerin savaşta stratejik hedefler olarak kalmaya devam ettiğinin bir göstergesidir. Savaşı nihayete erdiren Şuşa'nın ele geçirilmesi ile Ermenistan, Azerbaycan ordusunun Hankendi'ne erişebileceği korkusuyla teslim olmak zorunda kalmıştır. Şuşa muharebesi, bölge açısından önemli konumda bulunan bir şehir arazisini elde tutmak için modern savunma ve ortak kuvvet becerilerinin tamamına sahip olunması gerektiğini, galibiyet için sadece kara savaşlarının ya da hava üstünlüğünün tek başına belirleyici unsur olmadığını göstermiştir. Savaş sırasında özellikle Türkiye ve İsrail menşeli insansız hava araçları Azerbaycan'ın askerî üstünlük ve başarı kazanmasında en önemli faktör olmuş ve Azerbaycan ordusu bu sayede savaş alanında bilgi üstünlüğü sağlamıştır. Ayrıca Azerbaycan Savunma Bakanlığı sosyal medya aracılığıyla insansız hava araçlarının görüntülerini halk ile sık sık paylaşarak düşmanın gücünü kırmış ve düşmanda psikolojik açıdan üstünlük sağlamıştır.

19 Eylül 2023 tarihinde gerçekleştirilen ve yaklaşık bir günde tamamlanan anti-terör operasyonu da Şuşa şehrinin güvenliği ve bölgenin istikrarı açısından kritik bir öneme sahiptir. Ermeni silahlı ayrılıkçı grupların Şuşa'ya yönelik sabotaj girişimleri ve Ahmedbeyli-Fuzuli-Şuşa yolunda gerçekleştirilen mayın saldırıları, hem askerî personele hem de sivillere yönelik ciddi tehdit oluşturmuştur. Bu saldırılar, Şuşa'nın stratejik ve sembolik değerini koruma gerekliliğini bir kez daha ortaya koymuştur. Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri, Şuşa'nın savunulması ve bölgede artan Ermeni provokasyonlarını önlemek amacıyla hızlı ve etkili bir şekilde harekete

74 Ece Göksedef, "Dağlık Karabağ: Türkiye, Azerbaycan'ın askeri kapasitesini geliştirmesinde nasıl rol oynadı?", *BBC News Türkçe* (2.10.2020), <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-54379105>

geçmiştir. Operasyon kapsamında, Şuşa’ya giden ana yolların güvenliğinin sağlanması, Ermeni güçlerinin askerî altyapılarının etkisiz hale getirilmesi ve şehrin yeniden güvence altına alınması hedeflenmiştir. Sonuç olarak, gerçekleştirilen bu operasyon, Şuşa’nın barış ve huzur ortamının sağlanması ile Azerbaycan’ın toprak bütünlüğünün korunmasında belirleyici bir adım olarak tarihe geçmiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları: Çalışma Konsepti/Tasarım- O.Y., G.İ.; Veri Toplama- O.Y., G.İ.; Veri Analizi/Yorumlama- O.Y., G.İ.; Yazı Taslağı- O.Y., G.İ.; İçeriğin Eleştirel İncelemesi- O.Y., G.İ.; Son Onay ve Sorumluluk- O.Y., G.İ.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Conception/Design of Study- O.Y., G.İ.; Data Acquisition- O.Y., G.İ.; Data Analysis/Interpretation- O.Y., G.İ.; Drafting Manuscript- O.Y., G.İ.; Critical Revision of Manuscript- O.Y., G.İ.; Final Approval and Accountability- O.Y., G.İ.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynakça / References

- Akarşlan, Zeynep “Azerbaycan Gazetesine Göre Karabağ’ın Son Günleri”, *ETÜT Dergisi*, 9, (2024), 76-85.
- Asker, A., Özpınar, Z. G. “Azerbaycan’ı Zafere Götüren Büyük Taarruz: 44 Günlük Savaşın Anatomisi”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 10 (1), (2021), 83-106.
- Avalov, E. V. *Arhitektura Goroda Şuşi i Problemi Sohreneniya Ego İstoriçeskogo Oblika*. Baku: İzd. “Elm”, 1977.
- Aziz, Boran. “Karabağnameler’de Şuşa Şehrinin İnşa Tarihi”, *Türk Tarihinin Kadim Şehirleri* içinde, ed. O. Yeşilot, B. Gürışık Köksal, 1. bs., 329-346. İstanbul: Selenge Yayınları, 2022.
- Bəxtiyar, Həsənov. *Qarabağ Bölgəsi XX Əsrin Əvvəllərində (ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni həyat)*, Bakı: “İdeal-Print” MMC, 2022.
- Çapraz, Hayri. “Rusya İmparatorluğunun Güney Kafkasya İdari Düzenlemelerinde Karabağ (XIX. Yüzyıl)”, *Karabağ-Dünü, Bugünü, Yarını* içinde, ed. O. Yeşilot, B. Gürışık Köksal, 1. bs., 11-33. İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.
- Kanbarova, Gülnara. “Şuşa Şehrinin Mahalleleri ve Tarihi Mimari Anıtları”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 43, (Nisan 2017), 14-40.
- Kasapoğlu, Can. *Hard Fighting in The Caucasus: The Azerbaijani Armed Forces’ Combat Performance and Military Strategy In The 2020 Nagorno-Karabakh War*, Center For Strategic Research, No 18, February 2021.
- Korkmaz, Telli. “Osmanlı Yönetiminde Karabağ”, *Karabağ-Dünü, Bugünü, Yarını* içinde, ed. O. Yeşilot, B. Gürışık Köksal, 1. bs., 59-75. İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.
- Nəvvab, Mir Möhsün. *1905-1906-cı İllərdə Erməni – Müsəlman Davası*, Bakı: «Azərbaycan» Nəşriyyatı, 1993.
- Özyılmaz, Emine Vildan. “Geçmişten Günümüze Dağlık Karabağ”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15 /2 (2013), 191-208.
- Şafiyev, Farid, “The Paramount Significance of Shusha”, *Liberated Karabakh*, ed. Fariz Ismailzade and Damjan Krnjević Mišković, 209-222: Azerbaijan: Ada University Press, 2021.
- Uçar, Aygöl, Kurban, Vefa. “Şuşa Yukarı Gövhər Ağa Camii”, *Sanat Tarihi Dergisi*, 32/2, (Ekim 2023), 1001-1023.
- Yeşilot, Okan. *Ateş Çemberinde Azerbaycan*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015.

Yeşilot, Okan. “Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1991-2021)”, *Karabağ-Dünü, Bugünü, Yarını*, ed. O. Yeşilot, B. G. Köksal, 1. baskı, İstanbul: Selenge, 2021, 165-182.

Yeşilot, O., Akarslan, Z., İnalçık, G. *Dünden Bugüne Zengezur*, İstanbul: Nobel Yayınları, 2024.

Zülfüqarlı, Məhərrəm. *Şuşa: Müxtəsər Tarix (1752-2022)*, Bakı: CBS Polygrafic Production, 2022.

Elektronik Kaynaklar

Abdullazade, Nazilya, “İstoriya drevnego goroda Şuşa”, *Novoe Vremya* (24.05.2022), <https://www.novoye-vremya.com/ru/posts/detail/istoriya-drevnego-goroda-susa-1653405926>

Farrell, Francis, “The battle for Shusha: the cauldron of generational pain at the heart of the Nagorno-Karabakh war”, *New Eastern Europe*, (12.11.2020), <https://neweasterneurope.eu/2020/11/12/the-battle-for-shusha-the-cauldron-of-generational-pain-at-the-heart-of-the-nagorno-karabakh-war/>

Göksedef, Ece, “Dağlık Karabağ: Türkiye, Azerbaycan’ın askeri kapasitesini geliştirmesinde nasıl rol oynadı?”, *BBC News Türkçe* (2.10.2020), <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-54379105>

Həsənqarayev, Tural, “Azad Şuşa (birinci hissə): Qələbəyə gedən yol”, *Topchubashov Center* (08.11.2021), <https://top-center.org/az/analytics/3252/free-shusha-part-one-way-to-victory>

Karaca, Mahmut Resul, “Ermenistan işgalinden 28 yıl sonra kurtarılan Şuşa, Azerbaycan için bir şehirden fazlası”, *Anadolu Ajansı* (09.11.2020), <https://www.aa.com.tr/tr/info/infografik/20819>

Memmedov, Rəşad, “Görüş-Türk dünyasının kültür başkenti: Şuşa”, *Anadolu Ajansı* (02.05.2022), <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/gorus-turk-dunyasinin-kultur-baskenti-susa/2577988>

Qasımov, Emin, “Şuşanın azad edilməsi”, *Respublika*, (29.11.2022), <https://respublika-news.az/az/news/susanin-azad-edilmesi>

Rehimov, Ruslan, “Azerbaycan, sabotaj girişiminde bulunan Ermeni komutanların bulunması için İnterpol’e başvurdu”, *Anadolu Ajansı* (10.09.2020), <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycan-sabotaj-girisiminde-bulunan-ermenii-komutanlarin-bulunmasi-icin-interpole-basvurdu/1968981>

Rehimov, Ruslan, “Azerbaycan ordusu Dağlık Karabağ’daki savaşta 2 bin 802 şehit verdi”, *Anadolu Ajansı* (21.12.2020), <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/azerbaycan-ordusu-daglik-karabagdaki-savasta-2-bin-802-sehit-verdi/2084100>

Sadiyev, Y., “David Tonoyan Bu Cür absurd və sərsəm bəyanatlarla...” - müdafiə nazirliyi”, *Modern.az İnformasiya Agentliyi* (30.03.2019), <https://modern.az/az/news/196285>

Spencer, John and Ghoorhoo, Harshana, “The Battle Of Shusha City And The Missed Lessons of The 2020 Nagorno-Karabakh War, Modern War Institute (14.07.2021) <https://mwi.westpoint.edu/the-battle-of-shusha-city-and-the-missed-lessons-of-the-2020-nagorno-karabakh-war/>

Şahin, Haydar, “Azerbaycan’ın geçen yıl özgürleştirdiği Şuşa, Ekonomik İşbirliği Teşkilatı’nın 2026 “Turizm Başkenti” oldu”, *Anadolu Ajansı* (22.04.2022), <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycanin-gecen-yil-ozgurlestirdigi-susa-ekonomik-isbirligi-teskilatinin-2026-turizm-baskenti-oldu/3008708>

Yılmaz, Serdar, “Şuşa’ya Neden Karabağ’ın Kalbi Deniliyor?”, *Akademik Araştırma Enstitüsü*, (10.11.2020), <https://akademikarastirma.org/susaya-neden-karabagin-kalbi-deniliyor>

“Şuşa. Obşçaya informatsiya”, *Upravlenie Delami Prezidenta Azerbaydjanskoy Respubliki*, 1-8. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/<https://files.preslib.az/projects/shusha/ru/a1.pdf> , Erişim 10.02.2024

“Şuşa. Period Hanstv”, *Upravlenie Delami Prezidenta Azerbaydjanskoy Respubliki*, 1-6, chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/<https://files.preslib.az/projects/shusha/ru/a2.pdf>.

- “Şuşa, XVIII Vek”, *Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin Rəsmi İnternet Saytı*, Erişim 11.02.2024. <https://shusha.gov.az/ru/pages/29>.
- “Şuşa qalası”, *Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin Rəsmi İnternet Saytı*, Erişim 10.02.2024. <https://shusha.gov.az/az/thingstodo/32>.
- “Kulturnie Deyateli Şuşı”, *Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin Rəsmi İnternet Saytı*, Erişim 11.02.2024. <https://shusha.gov.az/ru/figures?page=2>.
- “O Şuşe”, *Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin Rəsmi İnternet Saytı*, Erişim 11.02.2024. <https://shusha.gov.az/ru/pages/16>.
- “Şuşa, XVIII Vek”, *Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin Rəsmi İnternet Saytı*, Erişim 11.02.2024. <https://shusha.gov.az/ru/pages/29>.
- Pervaya Vseobşçaya Perepis Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. (Şuşinskiy Uyezd-G. Şuşa), Erişim 14.02.2024. http://web.archive.org/web/20110604053100/http://demoscope.ru/weekly/ssp/emp_lan_97_uezd.php?reg=397.
- Pervaya Vseobşçaya Perepis Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. (Şuşinskiy Uyezd-ves), Erişim 14.02.2024. http://web.archive.org/web/20110511063818/http://demoscope.ru/weekly/ssp/emp_lan_97_uezd.php?reg=396397.
- Şuşinskiy Rayon (1979 g.)*, Erişim 15.02.2024, <http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/shusha79.html>
- “Karabağ’da özgürlük savaşının fitilini ateşleyen Tovuz şehitleri ölümlerinin 1. yılında anılıyor”, *Anadolu Ajansı* (14.07.2021), aa.com.tr/tr/dunya/karabagda-ozgurluk-savasinin-fitilini-atesleyen-tovuz-sehitleri-olumlerinin-1-yilinda-aniliyor/2304433
- “Azerbaycan’da 2022 Şuşa Yılı İlan Edildi”, *Avrasya İncelemeleri Merkezi* (05.01.2022), <https://avim.org.tr/Bulten/AZERBAYCAN-DA-2022-SUSA-YILI-ILAN-EDILDI>
- “Azerbaydjan zayavil o kontrole nad ryadom naselennih punktov v Karabahe”, *Ria Novosti* (09.10.2020), <https://ria.ru/20201009/karabakh-1579059686.html>
- “Aliyev zayavil o vzyatii Azerbaydjanom pod kontrol goroda Fizuli v Karabahe”, *Ria Novosti* (17.10.2020), <https://ria.ru/20201017/azerbaydzhan-1580239300.html>
- “Aliyev zayavil o vzyatii granitsı s İranom v Karabahe pod polnyı”, *Ria Novosti* (22.10.2020), <https://ria.ru/20201022/granitsa-1581048960.html>
- “V Baku zayavili, çto vzyali pod kontrol bolee 200 naselennih punktov”, *Ria Novosti* (6.11.2020), <https://ria.ru/20201106/kontrol-1583358099.html>
- “Aliyev zayavil o vzyatii pod kontrol goroda Şuşa v Karabahe”, *Ria Novosti* (09.11.2020), <https://ria.ru/20201109/shusha-1583673707.html>
- “Den pamyati pogibshih za osvobozenie Rodiny otmeçayut v Azerbaydjane”, *Sputnik Azerbaydjan* (27.09.2023), <https://az.sputniknews.ru/20230927/den-pamyati-pogibshikh-za-osvobozhdenie-rodiny-otmechayut-v-azerbaydzhan-459002311.html>
- “27 yıl sonra Azerbaycan bayrağının dikildiği tarihi Şahbulak Kalesi’nin görüntüleri”, *Sputnik Türkiye* (01.12.2020), <https://sputniknews.com.tr/20201201/27-yil-sonra-azerbaycan-bayraginin-dikildiği-tarihi-sahbulak-kalesinin-goruntuleri-1043326428.html>
- <https://qarabag.com/askeranskyaya-krepost/>
- “Dünya Azerbaycanlıları 5. Kurultayı yapıldı”, *TRT Avaz* (22.04.2022), <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrasyadan/dunya-azerbaycanlilari-5-kurultayi-yapildi/626293c601a30a38741f23dd>

- “28 yıl sonra işgalden kurtarılan Şuşa, Azərbaycan için bir şehirden fazlası”, *TRT Haber* (09.11.2020), <https://www.trthaber.com/haber/dunya/28-yil-sonra-iskalden-kurtarilan-susa-azerbaycan-icin-bir-sehirden-fazlasi-529165.html>
- “Şuşa kenti Ermeni işgalinden kurtarıldı”, *TRT Haber* (09.11.2020), <https://www.trthaber.com/haber/dunya/susa-kenti-ermeni-iskalinden-kurtarildi-529151.html>
- “Türkiye Şuşa’da başkonsolosluk açacak”, *TRT Haber* (15.06.2021), <https://www.trthaber.com/haber/dunya/turkiye-susada-baskonsolosluk-acacak-588621.html>
- “2023 Türk Dünyası Kültür Başkenti Şuşa düzenlenen Açılış Töreni ile bayrağı devraldı”, *TÜRKSOY* (12.05.2023), <https://www.turksoy.org/haberler/2023-turk-dunyasi-kultur-baskenti-susa-duzenlenen-acilis-toreni-ile-bayragi-devraldi>
- “Şuşa Global Medya Forumu Düzenlendi”, *TÜRKSOY* (25.07.2023), <https://www.turksoy.org/haberler/susa-global-medya-forumu-duzenlendi>
- “Ermenistan ve Rusya ortak askeri tatbikat başlattı”, *Euronews*, (23.07.2020), <https://tr.euronews.com/2020/07/23/ermenistan-ve-rusya-ortak-askeri-tatbikat-baslatt>
- “Tehran Mənsimov: “Şuşanın azad olunmasında Naxçıvan xüsusi təyinatlılarının müstəsna xidmətləri olub”, *Femida.az* (6.11.2020), <https://femida.az/az/news/145955/tehran-mensimov--susanin-azad-olunmasinda-naxcivan-xususi-teyinatlilarinin-mustesna-xidmetleri-olub-musahibe>
- “Azərbaycan ordusu, Şuşa əksenindəki Daşaltı bölgəsini kontrol altına aldı”, *Haberler.com* (03.11.2020), <https://www.haberler.com/guncel/azerbaycan-ordusu-susa-eksenindeki-dasalti-13711713-haberi/>
- “Müdafiə naziri Zakir Həsənov Şuşa əməliyyatından danışdı”, *Huquq.az* (26.07.2021), <https://www.e-huquq.az/az/news/xeberler/32122.html>
- “Artsah-eto Armeniya, i točka”- promer-minister Armenii”, *JAMnews* (05.08.2019), jam-news.net/ru/арцах-это-армения-и-все-премьер-ми/
- “Prezident Artsaha: natsionalnoe sobranie mojet bit pereneseno v şuşi”, *News.am* (21.05.2020), <https://news.am/rus/news/580083.html>
- “Prezident Artsaha prizval vseh obyedinitstva i zaşçitit Şuşi”, *News.am* (29.10.2020), <https://news.am/rus/news/610505.html>
- “Paşinyan stantseval ot duşi s professionalnımı tantsorami v Şuşi”, *Verelq* (09.05.2019), <https://verelq.am/ru/node/46567>
- “Bitva za Şuşu: Voennaya spetsoperatsiya, k kotoroy gotovilis godami”, *5 Kanala* (13.07.2021), <https://www.5.ua/ru/myr/bytva-za-shushu-voennaia-spetsoperatsiya-k-kotoroi-hotovylys-hodamy-249417.html>
- “44 dnya, kotorie potryasali mir”, *Yeni Müsavat* (27.09.2021), https://musavat.com/ru/news/44-dnya-kotorye-potryasali-mir_832435.html?d=1
- “Contemporary Case of Urban Warfare: Battle of Shusha (public lecture)”, *Topchubashov Center* (12.11.2021), <https://top-center.org/en/events/3256/contemporary-case-of-urban-warfare-battle-of-shusha-public-lecture>
- “Vtoraya Karabakhskaya Voyna”. Erişim 21.02.2024. <https://www.virtualkarabakh.az/ru/post-item/52/2871/ikinci-karabag-savasi.html>
- “İlham Aliyev vıstupil na obşçih debatah v videoformate 75-y sessii Generalnoy Assamblei OON”, (24.09.2020), <https://president.az/ru/articles/view/40937>
- “İlham Əliyev Türkiyənin “A Haber” televiziya kanalına müsahibə verib”, (16.10.2020), <https://president.az/az/articles/view/43250>

<https://www.virtualkarabakh.az/tr/photo-item/9/3080/susa.html>. Erişim 09.06.2024.

<https://www.trthaber.com/foto-galeri/karabagin-sembol-sehri-susa/47400/sayfa-1.html>. Erişim 09.06.2024.

<https://www.virtualkarabakh.az/tr/photo-item/9/3080/susa.html>. Erişim 09.06.2024.

https://static.president.az/upload/Files/2021/09/14/27e68b44d7363b660042ba5d2b6629d4_8410108.jpg.
Erişim 09.06.2024.

<https://www.virtualkarabakh.az/tr/photo-item/9/443/anitlar.html>. Erişim 09.06.2024.

<https://www.virtualkarabakh.az/tr/photo-item/9/3080/susa.html>. Erişim 09.06.2024.

<https://www.virtualkarabakh.az/tr/photo-item/9/2982/zafer-resmigecidi.html>. Erişim 09.06.2024.

EKLER

Görsel 1. Şuşa Kenti

Kaynak: <https://www.virtualkarabakh.az/tr/photo-item/9/3080/susa.html>, erişim 09.06.2024.

Görsel 2: Şuşa Kalesi

Kaynak: <https://www.trthaber.com/foto-galeri/karabagin-sembol-sehri-susa/47400/sayfa-1.html>, erişim 09.06.2024

Görsel 3: Şuşa Kalesi'nin İç Görünümü

Kaynak: <https://www.virtualkarabakh.az/tr/photo-item/9/3080/susa.html>, erişim 09.06.2024.

Görsel 4: Şuşa Kalesi Duvarları

Kaynak: https://static.president.az/upload/Files/2021/09/14/27e68b44d7363b660042ba5d2b6629d4_8410108.jpg, erişim 09.06.2024.

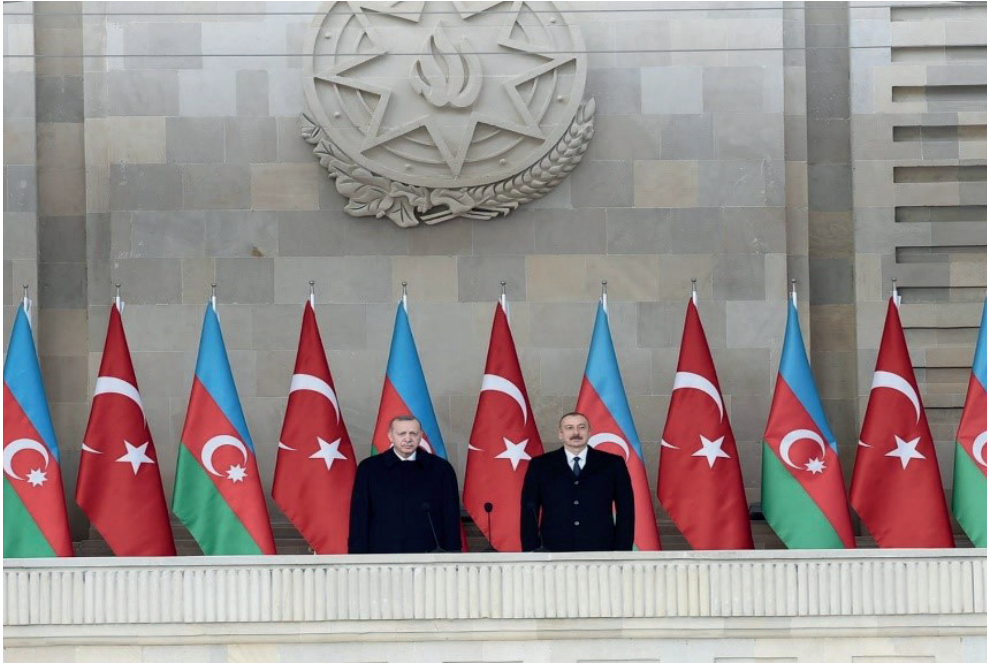
Görsel 5: Şuşa Kalesi Surları

Kaynak: <https://www.virtualkarabakh.az/tr/photo-item/9/443/anitlar.html>, erişim 09.06.2024.

Görsel 6: İşgalden Kurtarılan Şuşa Kenti

Kaynak: <https://www.virtualkarabakh.az/tr/photo-item/9/3080/susa.html>, erişim 09.06.2024.

Görsel 7: 10 Aralık 2020, Zafer Resmigeçidi

Kaynak: <https://www.virtualkarabakh.az/tr/photo-item/9/2982/zafer-resmigecidi.html>, erişim 09.06.2024.

